

**МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
БЕЛАРУСКІ Дзяржаўны ўніверсітэт
гістарычных факультэт
Кафедра гісторыі Беларусі новага і найноўшага часу**

ДЗЕГЦЯРОВА
Кацярына Аляксандраўна

**ЭВАЛЮЦЫЯ САСЛОЎНА-ПРАВОВОГА СТАНОВІШЧА
ГАНАРОВЫХ ГРАМАДЗЯН БЕЛАРУСІ (1832-1917 гг.)**

Дыпломная работа

Навуковы кіраўнік:
загадчык кафедры гісторыі Беларусі
новага і найноўшага часу,
доктар гістарычных навук
дацэнт А.Г. Каханоўскі

Дапушчана да абароны
“ ____ ” _____ 2015г.

загадчык кафедры
гісторыі Беларусі новага і найноўшага часу, доктар гістарычных навук
дацэнт А.Г. Каханоўскі

Мінск, 2015

Змест

Рэферат.....	3
Реферат.....	4
Abstract.....	5
Уводзіны.....	6
Глава 1. Гістарыяграфія, крыніцы і метады вывучэння.....	9
1.1 Гістарыяграфічны агляд.....	10
1.2 Аналіз крыніцы.....	13
1.3 Метадалогія і метады даследавання.....	16
Глава 2. Эвалюцыя становішча ганаровых грамадзян.....	18
2.1 Утварэнне саслоўя “ганаровыя грамадзяне”.....	18
2.2 Змены саслоўна-прававога становішча ганаровых грамадзян.....	21
2.3 Колькасны склад ганаровых грамадзян.....	27
Глава 3. Ганаровыя грамадзяне ў сацыяльным і грамадскім жыцці Беларусі.....	35
3.1 Удзел ганаровых грамадзян у грамадска-палітычным жыцці.....	35
3.2 Сацыяльная мабільнасць ганаровых грамадзян.....	39
3.3 Структура заняткаў ганаровых грамадзян.....	41
Заклучэнне.....	47
Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц.....	51
Дадатакі.....	64

Рэферат

дыпломнай работы “Эвалюцыя саслоўна-прававога становішча ганаровых грамадзян (1832-1917гг.)”

Дыпломная работа складаецца з 50 старонак. Яна мае наступную структуру: тытульны ліст, заданне на дыпломную работу, змест, уводзіны, глава 1 “Гістарыяграфія, крыніцы і метады вывучэння”, глава 2 “Эвалюцыя становішча ганаровых грамадзян”, глава 3 “Ганаровыя грамадзяне ў сацыяльным і грамадскім жыцці Беларусі”, заключэнне, спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц і дадаткі. Для напісання дыпломнай работы было выкарыстана 26 адзінак літаратуры і 111 крыніца.

Ключавыя словы: ганаровыя грамадзяне, закон, становішча, колькасны склад, хадатайства, дума, грамадства.

Аб’ектам даследавання з’яўляецца саслоўная структура беларускага грамадства 1832-1917 гг., а прадметам - эвалюцыя прававога становішча ганаровых грамадзян.

Мэта: паказаць эвалюцыю саслоўна - прававога становішча ганаровых грамадзян.

Задачы: 1. Паказаць ступень вывучанасці праблемы і вызначыць ступень рэпрэзентатывнасці крыніц па тэме даследавання;

2. Паказаць прычыны ўтварэння саслоўя ганаровых грамадзяне, прасачыць эвалюцыю саслоўна-прававога і колькаснага становішча ганаровых грамадзян;

3. Выявіць удзел ганаровых грамадзян і іх ролю ў сацыяльна-эканамічным жыцці Беларусі, грамадска-палітычных працэсах.

Метады: гісторыка-генетычны, гісторыка-параўнаўчы, гісторыка-тыпалагічны і гісторыка сістэмны.

Ганаровыя грамадзяне з’яўляецца амаль нявывучанай тэмай. Няма ніводнага даследавання, якое было б прысвечана менавіта гэтаму саслоўю. Значная частка крыніц, якая была выкарыстана пры напісанні работы, з’яўляецца архіўнымі матэрыяламі.

Дадзеную работу можна выкарыстоўваць пры вывучэнні грамадства XIX – пачатку XX стст., нацыянальнай палітыкі Расійскага ўрада на беларускіх землях, перахода ад феадальных да капіталістычных адносін.

Інфармацыя, прыведзеная ў дыпломнай рабоце, з’яўляецца дакладнай, бо большай частку матэрыялу была ўзятая непасрэдна з крыніц. Дадзены матэрыял, узяты з літаратуры, пацвярджаецца інфармацыяй крыніц. Але існуюць неадпаведнасці паміж звесткамі розных крыніц. Высновы адносна гэтай з’явы прыведзены ў дыпломнай рабоце.

Реферат

дипломной работы "Эволюция сословно-правового положения почетных граждан (1832-1917гг.)"

Дипломная работа состоит из 50 страниц. Она имеет следующую структуру: титульный лист, задание на дипломную работу, содержание, введение, глава 1 "Историография, источники и методы изучения", глава 2 "Эволюция положение почетных граждан", глава 3 "Почетные граждане в социальном и общественной жизни Беларуси", заключение, список использованной литературы и источники. Для написания дипломной работы было использовано 26 единиц литературы и 111 источников.

Ключевые слова: почетные граждане, закон, положение, состав, ходатайство, дума, общество.

Объектом данного исследования является сословная структура белорусского общества 1832-1917 гг., **а предметом** - эволюция правового положения почетных граждан.

Цель: показать эволюцию сословно - правового положения почетных граждан.

Задачи: 1. Показать степень изученности проблемы и определить степень репрезентативности источников по теме исследования;

2. Показать причины образования сословия почетные граждане, проследить эволюцию сословно-правового и количественного положения почетных граждан;

3. Выявить участие почетных граждан и их роль в социально-экономической жизни Беларуси, общественно-политических процессах.

Методы: историко-генетический, историко-сравнительный, историко-типологический и историка - системный.

Почетные граждане являются почти неизученной темой. Нет ни одного исследования, которое было бы посвящено именно этому сословию. Значительная часть источников, которая была использована при написании работы, является архивными материалами.

Данную работу можно использовать при изучении общества XIX - начала XX вв., национальной политики Российского правительства на белорусских землях, перехода от феодальных к капиталистическим отношениям.

Информация, приведенная в дипломной работе, является достоверной, поскольку большей частью материала была взята непосредственно из источников. Данный материал, который был использован из литературы, подтверждается информацией источников. Но существует разногласие между данными различных источников. Выводы относительно этого явления приведены в дипломной работе.

Abstract

of diploma project "Evolution of social and legal status of honorary citizens (1832-1917 yy.)"

Diploma project consists of 50 pages. It has the following structure: a title page, a task for diploma project, contents, introduction, and chapter 1, "Historiography, sources and methods of the study", chapter 2 "The evolution of the position of honorary citizens", chapter 3 "Honorary citizens in social and public life in Belarus", the conclusion, the list of sources used and literature, and applications. For writing the diploma project there were used 26 sources of literature and 111 sources.

Keywords: honorable citizens, law, regulations, composition, petition, duma society.

The object of this study is the social class structure of the Belarusian society 1832-1917 years., and **the subject** - the evolution of the legal status of honorary citizens.

Objective: To show the evolution of the estate - the legal status of honorary citizens.

Objectives: 1. To show the degree of scrutiny of the problem and determine the degree of representativeness of the sources on the subject of research;

2. The reasons education class freemen, to trace the evolution of estate law and quantitative position of honorary citizens;

3. Identify the part of honorable citizens and their role in socio-economic life of the Belarusian socio-political processes.

Methods: a historical-genetic, historical - comparative, historical - typological and historical - system.

The topic of honorary citizens is almost unexplored. There are no studies that have been devoted to this class. A significant part of the source that was used when writing the work is archival materials.

This work can be used in the study of society of XIX - early XX centuries. The national policy of the Russian government on the territory of Belarus, the transition from feudal to capitalist relations.

The information contained in the thesis work is accurate, because most of the material was taken directly from the sources. The material taken from the literature, supported by information sources. But there is disagreement between different sources. In this thtsis work there are preserrted the conclusions of this phenomenon.

Уводзіны

Разуменне гістарычнага развіцця Беларусі немагчыма без вывучэння яе сацыяльнай гісторыі. Менавіта сацыяльная гісторыя тлумачыць тэндэнцыі і праблемы эпохі, бо ўзаемаадносіны паміж людзьмі вырашаюць прыярытэты, каштоўнасці і накірункі развіцця краіны. Саслоўная стратыфікацыя ў XIX стагоддзі адагравала важную ролю не толькі ў жыцці грамадства, але і ў жыцці краіны. Вялікае значэнне для чалавека мела тое, да якога саслоўя ён належаў. Але саслоўнае грамадства не было архаічным, развіццё прамысловасці, адукацыі і навукі вяло да змен у ім.

Гісторыя ўяўляе сабой сацыякультурны працэс, нормай якога з'яўляецца дынаміка каштоўнасных арыенціраў, іх змена і пастаянны пошук новых «ідэальных мэтаў». Любое грамадства ўяўляе сабою складаную структуру, якая мае стратыфікацыю па многіх крытэрыях - эканамічным, прафесійным, этнічным, палітычным і інш. У Расійскай імперыі да 1917г. грамадства падзялялася па саслоўнай прыкмеце.

Саслоўі былі часткай феадальнай сістэмы. Феадальныя саслоўі складаліся з асоб, якія валодалі рознымі правамі і абавязкамі, некаторыя з якіх вызначаліся законам. Сацыяльная стратыфікацыя - сістэма прыкмет і крытэрыяў сацыяльнага расслаення, становішча ў грамадстве, сацыяльную структуру грамадства, галіна сацыялогіі.

Можна вылучыць тры магчымыя падыходы да стратыфікацыі грамадства[122]. У рамках першага (традыцыйнага) падыхода адзнака стратыфікацыі грамадства грунтуецца на наступных крытэрыях: маёмасны стан, адукацыя, статус, улада і інш.

Другі падыход прадугледжвае ўлік не ўсіх магчымых стратыфікацыйных крытэрыяў, а толькі тых, якія ў дадзены момант часу і ў дадзеных жыццёвых умовах уяўляюцца найбольш важнымі. Трэці падыход звязаны з унутраным успрыяццем свету асобаю.

У Расійскай імперыі ў XIX ст. панаваў першы падыход да падзелу грамадства, але паступова, бліжэй да XXст., саслоўныя межы пачынаюць сцірацца і грамадства знаходзіцца ў стане пераходу да другога падыхода. Яшчэ існаваў саслоўны падзел, але ён пераставаў адыгрываць сваю ролю.

Даволі часта мастакі і навукоўцы, прамыслоўцы і купцы не належалі да дваранскага саслоўя, але на развіццё эканомікі, асветы і навукі яны аказалі значны ўплыў. Нягледзячы на іх дасягненні і багацце, дадзеныя асобы ўсё роўна ў большасці сваёй адносіліся да мяшчанскага саслоўя. Перад уладай стаяла праблема: уключыць усіх іх у дваранскае саслоўе было немагчыма, бо гэта прывяло б да пераўтварэння элітнай групы ў масавую (падобная тэндэнцыя

на пачатак 30-х XIX ст. мела месца), але атаясамляць выбітных асоб з мяшчанствам таксама было нязручна.

Ураду Расійскай імперыі было таксама незразумела, як паступіць з былой шляхтаю Рэчы Паспалітай, якая пасля разбору шляхты апынулася па-за межамі дваранскага саслоўя.

Выйсце са складанага становішча было знойдзена праз утварэнне яшчэ аднаго саслоўя: ганаровых грамадзян. Ганаровыя грамадзяне, згодна энцыклапедычных дадзеных, – прывілеяваная група гарадскога насельніцтва ў Расійскай імперыі ў 1832 – 1917 гг. [128, с.464].

Мэта: паказаць эвалюцыю саслоўна - прававога становішча ганаровых грамадзян.

Задачы: 1. Паказаць ступень вывучанасці праблемы і вызначыць ступень рэпрэзентатывнасці крыніц па тэме даследавання;

2. Паказаць прычыны ўтварэння саслоўя ганаровых грамадзян, прасачыць эвалюцыю саслоўна-прававога і колькаснага становішча ганаровых грамадзян;

3. Выявіць удзел ганаровых грамадзян і іх ролю ў сацыяльна-эканамічным жыцці Беларусі, грамадска-палітычных працэсах.

Аб'ект: саслоўная структура беларускага грамадства 1832-1917 гг.

Прадмет: эвалюцыя прававога становішча ганаровых грамадзян.

Храналагічныя межы: 3 моманту ўтварэння саслоўя ганаровых грамадзян (1832 г.)-даліквідцыі саслоўя ганаровых грамадзян (1917 г.).

У другой палове XIX ст. здзяйсняецца значны мадэрнізацыйны крок. Пры гэтым, адбываюцца змены не толькі ў прамысловасці, гандлю ці сельскай гаспадарцы, але і ў грамадстве. Эканамічны прагрэс прыводзіць да росту гарадоў у другой палове XIX ст.[123, с.324]. Але на тэрыторыі Беларусі гэты працэс праходзіў больш маруднымі тэмпамі.

На пачатку XX ст. саслоўныя межы пачынаюць сцірацца, прывілеі, якімі валодалі вышэйшыя слаі насельніцтва, у тым ліку і ганаровыя грамадзяне, становяцца больш даступнымі для шырокіх колаў насельніцтва.

Улічваючы катэгорыі асоб, якія мелі права атрымаць ганаровае грамадзянства (дзеці асабістых дваран і царкоўных службаў, купцы, уладары Ордэна Святой Ганны, навукоўцы, людзі мастацтва)[33, с.156], можна зрабіць выснову, што яны павінны былі дасягнуць значных поспехаў на пачатку XX ст. Як адзначаюць даследчыкі, значная частка прадпрымальнікаў з ліку ганаровых грамадзян адносілася да буйных[127, с.121].

На тэрыторыі Беларусі значна ўзрастае колькасць ганаровых грамадзян, яны прымаюць актыўны ўдзел у жыцці грамадства: выбіраюцца ў гарадскую і

Дзяржаўную думы, займаюцца гандлем, навукаю, інжынерыяй, але, як і раней, аб іх існаванні не заўжды ўзгадваюць, калі складаюць спісы насельніцтва.

Ганаровых грамадзян адносяць да гарадскіх абывацеляў. Гэта пацверджае “Звод законаў Расійскай імперыі”. Разам з імі да гарадскіх абывацеляў адносяцца: купцы, мяшчане і рамеснікі[118, с.99]. Яны маюць правы і абавязкі не толькі агульныя для ўсіх гарадскіх абывацеляў, але і свае асабістыя. Пры гэтым, сярод гарадскіх абывацеляў іх выносяць на першае месца.

Ганаровыя грамадзяне ў агульнай іерархіі сярод усіх саслоўяў тагачаснай Расійскай імперыі займалі месца паміж духавенствам і купцамі. Але сярод гарадскіх абывацеляў яны былі самым прывілеяваным саслоўем.

У якасці доказу саслоўнай прыналежнасці да гарадскіх абывацеляў, прызнаюцца: запіс у прыходскай кнізе, сведчанне святара з прыхода па месцы жыхарства, папярэднія перапісы, апошняя рэвізія, загады ці граматы з указаннем саслоўя і інш[118, с.100].

Сацыяльная праслойка ганаровых грамадзян не была аднароднай, таму што яна мела шырокую базу фарміравання саслоўяў. У іх лік уваходзілі асобы, якія мелі рознае сацыяльнае паходжанне і займаліся рознымі відамі дзейнасці[27, с.202]. Нягледзячы на тое, што ганаровыя грамадзяне адносіліся да ліку гарадскіх абывальнікаў, яны маглі не жыць у горадзе.

Статыстычныя крыніцы сведчаць аб хуткім росце дадзенай катэгорыі насельніцтва, што ў сваю чаргу даказвае высокае сацыяльнае значэнне ганаровых грамадзян. Пры ўзвядзенні ў новае саслоўе было добрай магчымасцю палепшыць сваё сацыяльнае становішча для купцоў, творчай інтэлігенцыі і навукоўцаў.

Такім чынам, актуальнасць дыпломнай работы абумоўлена тым, што жыццё грамадства ўплывае на палітычнае, эканамічнае і культурнае развіццё. Разумеючы працэсы, якія рухаюць людзей на змены прыярытэтаў сацыяльным жыццём, магчыма зразумець тое, чаго патрабуе і чаго чакае грамадства. Да таго ж сучаснае грамадства змяняецца вельмі хуткімі тэмпамі, і веданне яго гісторыі, яго праблем неабходнае для забеспячэння стабільнага развіцця грамадства.

Глава 1. Гістарыяграфія, крыніцы і метады вывучэння

1.1 Гістарыяграфічны агляд

Шмат хто з гісторыкаў у сваіх работах звяртаюцца да сацыяльнай гісторыі, бо пры вывучэнні розных праблем навукоўцы падзяляюць насельніцтва на групы, часта па саслоўна-сацыяльнай прыкмеце.

Да тэмы ганаровых грамадзян пачалі звяртацца амаль з самага іх узнікнення, але першапачаткова іх вывучалі не гісторыкі, а вайскоўцы, статысты, эканамісты, чыноўнікі, даследчыкі, якія ў першую чаргу збіралі інфармацыю пра становішча рэгіёна. Іх не цікавілі прычыны ўзнікнення ганаровых грамадзян, іх эвалюцыя. Але інфармацыя, якую яны публікавалі, з'яўляецца вельмі карыснай для сучасных гісторыкаў.

Ганаровыя грамадзяне заўжды былі адной з самых нешматлікіх груп, і ў гістарыяграфіі на іх мала звяртаюць увагі. Няма ніводнай манаграфіі, якая была б прысвечана менавіта гэтаму саслоўю. Але ўлічваючы тое, што яны ўплывалі на жыццё грамадства, абмінаць увагай іх немагчыма.

У айчаннай гістарыяграфіі звяртаецца ўвага на наступныя пытанні: прычыны ўзнікнення, агульная характарыстыка, дзейнасць, узаемаадносіны з іншымі саслоўямі.

У расійскай гістарыяграфіі шмат увагі надаецца праблеме ўзнікнення ганаровых грамадзян. Гісторыкі разглядаюць дзейнасць ганаровых грамадзян, іх месца ў агульнай сістэме грамадства. Але яны амаль не вылучаюць асаблівасці для Беларусі.

З дарэвалюцыйных гісторыкаў можна вылучыць манаграфію Н.М. Каркунова “Рускае дзяржаўнае права”, дзе падрабязна апісаны ключавыя моманты ў сацыяльным жыцці грамадства. Паказаны кропкі сутыкнення зацікаўленасці розных груп. Паказаны пазітыўныя і негатыўныя бакі жыцця соцыўма. Тут прадстаўлены звесткі па гісторыі ганаровага грамадзянства, іх правы і прырытэт. Аўтар паказвае значымасць існавання гэтага саслоўя і ўзаемасувязь паміж рознымі сацыяльна-прававымі працэсамі.

У савецкай гістарыяграфіі тэма ганаровых грамадзян раскрывалася слаба. Лепш за ўсё раскрыта праблема ў манаграфіі Б.М. Міронава “Рускі горад у 1740-1860-е г.: дэмаграфічнае, сацыяльнае і эканамічнае развіццё”. Тут прадстаўлены комплексны аналіз развіцця гарадоў. Аўтар раскрыў пытанне сацыяльнай мабільнасці ўнутры саслоўя і паміж імі. У манаграфіі прыведзены табліцы, якія могуць даць звесткі пра колькасць ганаровых грамадзян у Паўночна-Заходнім краі.

У рабоце С.Б. Окуня “Нататкі гісторыі СССР. Другая чвэрць XIX ст.» часткова разгледжаны падрыхтоўчы этап і звесткі пра спосабы ўзвядзення ў

стан ганаровага грамадзяніна. Аўтар паказвае прычыны ўзнікнення новага саслоўя.

У мангарфii В.Я. Лаверычыва “Буйная буржуазія ў парэформеннай Расii” разглядаюцца два асноўныя блока пытанняў: тавара-прамысловае і грамадска-палітычнае жыццё. Аўтар выкарыстоўвае шырокае кола крыніц. Таксама паказаны працэсы фарміравання новага грамадства, але ў адносінах да ганаровых грамадзян звестак няшмат. Гэта тлумачыцца тым, што аўтар больш звяртаў увагу на пабудову новага тыма грамадства, у якім пачынаецца адыход ад саслоўнага падзелу.

У кнізе Я.Е. Вадарскага “Насельніцтва Расii за 400 год” прадстаўлены кароткія звесткі пра колькасныя змены насельніцтва Расii па саслоўна-рэгіянальнай прыкмеце з XVI ст. па 1917г. Ганаровых грамадзян аўтар не ўказвае. Але апісвае праблемы, што ўзніклі з-за колькаснага павелічэння дваранства. Яго манаграфія дапамагае лепш разабрацца з прычынамі ўтварэнне ганаровых грамадзян.

Такім чынам, у савецкай гістарыяграфіі па праблеме ганаровых грамадзян не прадстаўлены беларускія аўтары. Тыя сацыяльныя аўтары, якія закраналі ганаровых грамадзян, не надавалі ім значнай увагі.

У сучаснай гістарыяграфіі праследжваецца тэндэнцыя да павелічэння кола праблем у вывучэнні сацыяльнай гісторыі. Навукоўцы адыходзяць ад пытанняў “класавай барацьбы” і вывучаюць іншыя аспекты жыцця насельніцтва. Павялічваецца колькасць аўтараў, якія даюць звесткі па ганаровым грамадзянам.

У сваёй манаграфіі “Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства” А.Г. Каханоўскі паказвае прычыны ўзнікнення ганаровых грамадзян, асноўныя законы, звязаныя з імі, іх нацыянальны склад і змены тэндэнцый саслоўнай палітыкі, якія прасочваюцца праз утварэнне гэтага новага саслоўя. Асобнаю главою аўтар манаграфіі раскрывае праблему міжсаслоўнай мабільнасці, яе прычыны і значэнне.

Канец XIX – пачатак XX стст. характарызуецца актыўным развіццём міжсаслоўнай мабільнасці, якая закранула і ганаровых грамадзян. А.Г. Каханоўскі ў артыкуле “Асаблівасці эвалюцыі сацыяльных інстытутаў у Беларусі ў XIX – пачатку XX ст.” адлюстроўвае гэтыя працэсы.

У сваёй дысертацыі А.В.Бурачонак “Развіццё прадпрымальніцтва ў фабрычна-заводскай вытворчасці Беларусі (1861—1914 гг.)” разглядае прамысловасць Беларусі. Але, улічваючы тое, што ганаровыя грамадзяне таксама былі прадстаўлены ў гэтай сферы, то ім надаецца значная ўвага. Аляксандр Вячаслававіч пры разглядзе ўсіх прадпрымальнікаў вылучае ганаровых грамадзян, дае характарыстыку іх прадпрамальніцкай дзейнасці,

паказвае іх месца сярод прадпрымальнікаў Беларусі, паказвае колькасны склад. У дадатку прадстаўляе інфармацыю пра накірункі прадпрыемства і дае агульную характарыстыку (колькасць працоўных, наяўнасць рузавіка, аб'ём вытворчасці). Усё гэта дае поўнае прадстаўленне пра прадпрымальніцкую дзейнасць ганаровых грамадзян.

Месца ганаровых грамадзян сярод усіх прадпрымальнікаў Беларусі паказвае А.В.Бурачонак у сваім артыкуле “Сацыяльны склад прамысловых прадпрымальнікаў Беларусі (канец XIX – пачатак XX ст.)”. Аўтар у сваім артыкуле паказвае вагу ганаровых грамадзян сярод прадпрымальніцкага кола Беларусі.

У рабоце “Расійская Дзяржаўная дума ў лёсах Беларусі” Забаўскі М.М. падрабязна характарэзуе дзейнасць беларусаў у Дзяржаўнай думе. Ганаровыя грамадзье, будучы прагрэсіўнай часткаю грамадства, удзельнічалі ў грамадска-палітычным жыцці краіны. Але інфармацыю, якая бы паказвала дзеянне менавіта ганаровых грамадзян, можна знайсці толькі ў дадатку да манаграфіі.

У энцыклапедыі гісторыі Беларусі прыведзена значэнне паняццяў, пачынаючы са слова “Беліцк” і скончваючы словам “гімн”. Энцыклапедыя дае звесткі пра гісторыю ўзнікнення ганаровых грамадзян, прадстаўляе групу асоб, якія імі маглі стаць (група не поўная) і прыводзіць невялікія статыстычныя дадзеныя па рэгіёнах.

У сваім артыкуле Н.Я. Новік “Сацыяльны і нацыянальны склад навучэнцаў прафесійных навучальных устаноў Беларусі другой паловы XIX – пачатку XX ст.”, падае гісторыю навучальных устаноў праз прызму сацыяльных зносін, але па тэме ганаровых грамадзян матэрыялу вельмі мала. Як вядома, дзякуючы пэўнага ўзроўня адукацыі, можна было стаць ганаровым грамадзянінам. Патрабаванні да кандыдата на атрымненне дадзенага саслоўя змяняліся з часам. У дадзеным артыкуле можна знайсці прыклады для адлюстравання ўдзелу ганаровых грамадзян у адукацыйных працэсах краіны.

Такім чынам, на сучасным этапе беларускія гісторыкі звяртаюць увагу на беларускіх ганаровых грамадзян. Паказваюць асаблівасці рэгіёна, закранаюць праблемы міжсаслоўнай мабільнасці, эканамічнай і грамадскай дзейнасці.

У сучаснай расійскай гістарыяграфіі адбываюцца падобныя працэсы. У манаграфіі Б.М. Міронава “Сацыяльная гісторыя Расіі перыяду імперыі” разглядаюцца праблемы тэрытарыяльнай экспансіі, нацыянальнае пытанне, дэмаграфічнае і сацыяльнае пытанне, структура насельніцтва і сацыяльная мабільнасць. Урбанізацыя, менталітэт розных саслоўяў. Але пра ганаровых грамадзян узгадваецца ў межах праблемы іншых саслоўяў.

У манаграфіі В.І. Таланіна “Рускіе саслоўя: гісторыя і сучаснасць” разглядаецца гісторыя ўсіх саслоўяў Расіі. Аўтара выкарыстоўвае храналагічны

і тэматычны падзелы. У манаграфіі пададзена кароткая гісторыя станаўлення ганаровых грамадзян, але асаблівасці ў Беларусі не вылучаюцца. Тым не менш, агульныя тэндэнцыя, якія былі характэрны для ўсёй Расійскай імперыі, можна вылучыць. Дзякуючы дадзенай манаграфіі можна даведацца пра шэраг законаў, якія мелі непасрэдны ўплыў на саслоўе ганаровых грамадзян.

У манаграфіі М.К. Шацілы “Сацыяльны склад буржуазіі ў Расіі ў канцы XIX ст.” разглядаецца шырокі слой прадпрымальнікаў Расіі. Пытанні, на якія аўтар акцэнтаваў увагу: асаблівасці арганізацыі прававой сістэмы і прававое становішча прадпрымальнікаў, колькасна-якасны склад прадпрымальнікаў. Аўтар выкарыстоўвае саслоўны і геаграфічны падзелы прадпрымальнікаў. У якасці крыніц актыўна выкарыстоўвае статыстычныя дадзеныя. На ганаровых грамадзян аўтар больш падрабязна звяртае ўвагу пры вывучэнні сацыяльнай структуры прадпрымальнікаў. Ён дае кароткую гісторыю ўтварэння ганаровых грамадзян, іх роля ў прадпрымальніцтве. Але не вызначае асобна беларускія губерні, таму прасачыць асаблівасці на нашай тэрыторыі складана.

У сваёй манаграфіі А.М.Боханаў “Буйная буржуазія Расіі” паказвае колькасны і якасны склад вышэйшага саслоўе прадпрымальніцтва, высвятляе крыніцы яго папаўнення. Улічваючы тое, што ганаровыя грамадзяне актыўна займаліся прадпрымальніцкай дзейнасцю, аўтра не абмянае іх увагаю. Але пра іх саміх звестак амаль няма. Аляксандра Мікалаевіча ў першую чаргу цікавіць агульнае становішча вывучаемай ім праблема ва ўсёй Расійскай імперыі, таму вызначыць асаблівасці для Беларусі па яго манаграфіі немагчыма. Да ўсяго аўтар паказвае, чаму замаруджвалася міжсаслоўная мабільнасць.

У манаграфіі М.А.Троіцкага “Расія ў XIX ст.” падрабязна апісваецца саслоўная палітыка Мікалая I, звяртаецца ўвагу на ўнутрыпалітычнае становішча, на сітуацыю нядаўна далучаных зямель. Тлумачацца прычыны, чаму саслоўныя практы 1826г. былі рэалізаваныя толькі ў 1832 г.

У кнізе В.М. Панеяха іЕ.В. Анісімава “Улада і рэформы” утрымліваюцца агульныя звесткі пра ганаровых грамадзян. Саслоўе ганаровых грамадзян узнікла позней, чым большасць саслоўяў Расійскай імперыі. Таму важна разабрацца ў прычынах утварэння дадзенага саслоўя. Аўтары звяртаюць увагу на прычыны ўзнікнення ганаровага грамадзянства, умовы і катэгорыя людзей, якія маглі перайсці ў новае саслоўе.

Выданне Л.В. Белавінскага “Ілюстраваны энцыклапедычны гісторыка-бытавы слоўнік рускага народаXVIII – пачатак XX ст.” мае энцыклапедычны характар, таму спрабуе прадставіць па розным праблемам агульныя звесткі. І пра ганаровых грамадзян даецца кароткія слоўніковыя звесткі.

Такім чынам, большая частка гістарыяграфіі работы з’яўляецца ўскоснай. Дзякуючы яе можна зразумець асноўныя сацыяльныя тэндэнцыі таго часу,

можна зразумець змены ў грамадстве. Але звестак пра ганаровых грамадзян няма. У большасці яны пададзены пры апісанні агульнай карціны. Мала аўтараў звяртае на іх пільную ўвагу.

1.2 Аналіз крыніцы

Комплекс крыніц работы складаюць: заканадаўчыя “Поўнае сабранне законаў Расійскай імперыі”, “Звод законаў Расійскай імперыі”, актавыя, матэрыялы справаводства (справаздачы аб выдачы дакументаў) і статыстычныя (перапіс, Памятныя кніжкі).

Заканадаўчыя крыніцы ў межах дадзенай работы з’яўляюцца найбольш верагоднымі. Яны прадстаўлены ў выданнях “Поўны звод законаў Расійскай імперыі” і “Звод законаў Расійскай імперыі”. Дадзеныя крыніцы даюць магчымасць прасачыць дынаміку рашэнняў урада, і яны аб’ектыўна адлюстроўваюць жыццё тагачаснага грамадства. Дадзеныя крыніцы заўжды маюць даціроўку, месца выдання (звычайна г.Сант-Пецярбург і пэўная ўстанова: Сенат, Геральдзія, Канцылярыя імператара ці сам імператар), але канкрэтны аўтар не ўказваецца.

“Звод законаў Расійскай імперыі” прадстаўляе сабой зборнік дакументаў, падзеленых паміж сабою тэматычна. Інфармацыя пра ганаровых грамадзян маецца ў т.9. “Закон аб стане”. У гэтым томе прадстаўлена інфармацыя пра ўсе саслояў Расійскай імперыі. Кніга падзелена на главы. Пра ганаровых грамадзян напісана ў главе “Гарадскія абывацелі”. Сама глава падзяляецца на падглавы: “Ганаровыя грамадзяне”, “Купцы”, “Мяшчане”, “Разначынцы”. Пра ганаровых грамадзян можна знайсці кароткія агульныя звесткі. Але дадзенае выданне мае вялікі плюс, бо дае спасылку на “Поўны звод законаў Расійскай імперыі”, дзе пададзены сам закон аб ганаровых грамадзянах. Звод законаў з’яўляецца дакладнаю крыніцаю, бо падае ўсю асноўную сукупнасць законаў, якія тычацца ганаровых грамадзян. Але не з’яўляецца поўнай, бо ў зводзе немагчыма знайсці прычыны прыняцця законаў, іх падрабязнае апісанне. Звод законаў Расійскай імперыі быў выдадзены ў 1899г., гэта значыць, што пра ганаровых грамадзян на пачатку ХХст. звестак няма.

“Поўны звод законаў Расійскай імперыі” выдаваўся трыма выданнямі. Інфармацыю пра ганаровых грамадзян утрымлівае ўсе тры выдання. Прынцып размяшчэння інфармацыі – храналагічны. Крыніца з’яўляецца верагоднай, бо мэта дадзенага выдання – данесці тэкст законаў да насельніцтва. Таксама крыніца з’яўляецца поўнай і дакладнай, бо законы друкаваліся цалкам. Тут можна часткова знайсці прычыны прыняцця закона, можна прасачыць асаблівасці закона для розных груп. Але ёсць адзін істотны “мінус” – няма

тэматычнага падзелу. Да 1899г. трэба карыстацца “Зводам законаў Расійскай імперыі”, а пасля дадзенага году пераглядаць усе тамы ў пошуках законаў пра ганаровых грамадзян.

Актавыя крыніцы прадстаўлены хадатайствамі на прашэнне ўзвядзення ў званне ганаровых грамадзян. Гэта “Справа па прашэнні Лепельскага 1-й гільдыі купца яўрэя Беркі Рапапорта аб узвядзенні яго ў званне спадчыннага ганаровага грамадзяніна”, “Справа аб прашэнні прыняўшага рускае падданства Э.Крэкеля аб прызначэнні яму звання ганаровага грамадзяніна” і інш. Дадзеныя крыніцы маюць указанне часа, месца і аўтарста. Яны з’яўляюцца верагоднымі, бо ў іх асобы, якія падаюць хадатайствы, абавязаны ўказаць толькі праўдзівыя звесткі, а ў адваротным варыянце яны могуць быць пакараны. Крыніцы не з’яўляецца поўнымі і дакладнымі, бо яны ўтрымліваюць мінімум звестак пра асоб і іх дзейнасць, а таксама не паказваюць прынятага рашэння з боку ўлад. Таму цяжка меркаваць, ці сталі вышэйназваныя купцы і навуковец ганаровымі грамадзянамі.

Дадзеныя крыніцы добра раскрываюць праблему міжсаслоўнай мабільнасці. Яны паказваюць, якія катэгорыі насельніцтва жадалі перайсці ў саслоўе ганаровых грамадзян, часткова паказваюць прычыны гэтага жадання. Але яны пакідаюць за кадрам вынікі гэтых дзеянняў. Яны паказваюць саму просьбу, але не паказваюць усе рашэнні, якія яе суправаджаюць і вынік гэтай просьбы.

Таксама да актавых крыніц можна аднесці любыя іншыя хадатайствы ад ганаровых грамадзян. Праз тое, што прасілі для сябе ганаровыя грамадзяне, магчыма даведацца адразу пра некалькі рэчаў. Па-першае, якія аспекты цікавілі ганаровых грамадзян. Па-другое, тыя рэчы ці з’явы, якіх ім не хапала.

Актавыя крыніцы, у адрозненні ад заканадаўчых, даюць не агульныя ўяўленні пра ганаровых грамадзян, а паказваюць іх жыццёвыя праблемы, паказваюць быт ганаровых грамадзян. Актавыя крыніцы з’яўляюцца добрым дадаткам да заканадаўчых, бо адлюстроўваюць прымянення законаў на практацы. Напрыклад, праз актавыя крыніцы магчыма прасачыць. Якая катэгорыя насельніцтва пратэндавала на ўзвядзенне ў стан ганаровых грамадзян.

Справаводчыя крыніцы прадстаўлены праз справаздачы кіруючых устаноў і асоб горада на імя губернатараў. Напрыклад, “Рапарт гараднічага пра колькасць па гарадах і ўездах Віцебскай губерні; звесткі аб прамысловасці, сельскай гаспадарцы, навучальных установах і інш.” і “Гадавая справаздача ўездных гарадоў Віцебскай губерні і горада Віцебска за 1835 год”. Дадзеныя крыніцы маюць указанні на час і месца стварэння, але пад аўтарам яны называюць не дакладную асобу, а пасаду. Улічваючы тое, што кіраўніцтва

горада жадала схаваць частку фактаў ад улад губерніі, верагоднасць гэтых крыніц магчыма паставіць пад сумненне, але на колькасці жыхароў яно мала адлюстроўваецца.

Крыніцы з'яўляюцца не поўнымі, бо ў іх ёсць размежаванне толькі па палавой прыкмеце, а няма па відавой (г.зн. падзел на спадчынных і асабістых). Крыніцы з'яўляюцца не дакладнымі, бо за лічбамі аб колькасці асоб няма звестак пра саміх гэтых асоб.

Таксама матэрыялы справаводства прадстаўлены справаводствам гарадской думы: журнал сходаў, хадатайствы і скаргі. Верагоднасць вызначыць цяжка, бо асобы, якія звярталіся з гэтую ўстанову, маглі схаваць частку звестак, каб дамагацца станоўчага вырашэння свайго пытання. Яны не з'яўляюцца поўнымі, бо адлюстроўваюць толькі пэўны бок жыцця, але дакладнымі, бо вельмі падрабязна яго характарызуюць.

Маюцца справы аб выбарах у Дзяржаўную думу. Крыніца з'яўляецца верагоднай, бо да гэтага пытання падыходзілі досыць адказна, але не з'яўляецца поўнай і дакладнай. У большасці выпадкаў нават не прадстаўляліся звесткі аб прыналежнасці да саслоўя. Звычайна абмяжоўваліся прозвішчам, імём і імём па бацьку. Звесткі аб маёмасным складзе былі расплыўчатымі, або закраналі нейкі прамежак, у якія ўваходзіла асоба.

Дакументы аб асобах, якія маюць права ўдзельнічаць у выбарах у Гарадской ці Дзяржаўнай Думах, не заўжды ўтрымліваюць звесткі пра ганаровых грамадзянах. Давалі часта ў такіх дакументах устрымоўваюцца звесткі пра нацыянальнасць асобы, яго веравызнання і маёмаснае становішча.

Самымі шматлікімі крыніцамі ў межах дадзенай работы з'яўляюцца статыстычныя крыніцы. Верагоднасць статыстычных крыніц выклікае пытанні. Звесткі па рэвізіях і звесткі Статыстычнага камітэта не супадаюць. Напрыклад, згодна са звесткамі 10-й рэвізіі ў 1859 г. ганаровых грамадзян у Гродзенскай губерніі налічвалася 70, а згодна са звесткамі Статыстычнага камітэта – 124. Розніца паміж імі складае 54 асобы[3, с.203]. Але калі гэтыя лічбы супастаўляць з агульнай колькасцю насельніцтва, то згодна з рэвізіяй ў Гродзенскай губерні ганаровыя грамадзяне складалі 0,008%, а згодна з дадзенымі Статыстычнага камітэта – 0,01%. Такім чынам, розніца паміж звесткамі не ўплывае на ўспрыманне даследчыкамі колькаснага становішча ганаровых грамадзян.

Звесткі, якія збіраліся афіцэрамі Генеральнага штаба, складаліся з савакупнасці вынікаў рэвізіі (8-ай, 9-ай і 10-ай) і працы Статыстычнага камітэта. Як было адзначана раней, яны паміж сабою разыходзіліся. Гэта адбывалася таму, што крыніцы інфармацыі ў іх былі розныя.

Звесткі дадзеных крыніц з'яўляюцца поўнымі, бо ў іх прадстаўлены не толькі падзел на спадчынных і асабістых ганаровых грамадзян, але ёсць падзел

па палавым прынцыпе, у часткі - па ўзроставым, веравызнаўчым, пасяленчым і нацыянальным. Але крыніцы не дакладныя, бо яны даюць не раскрываюць інфармацыю, якая знаходзіцца за лічбамі.

У “Памятных кніжках” змяшчаецца інфармацыя пра ганаровых грамадзян. Але звесткі пра вывучаемае саслоўе магчыма знайсці неў кожным зборніку. У часцы Памятных кніжках падаюцца агульныя звесткі пра ганаровых грамадзян. Але ў некаторых выданнях сустракаецца падзел ганаровых грамадзян на спадчынных і асабістых, падзел ганаровых грамадзян па розных прыкметах: пол, веравызнанне, нацыянальнасць.

У 1897г. адбыўся Першы ўсерасійскі перапіс. Яго вынікі былі апублікаваны ў некалькіх сшытках. Дзякуючы перапісу, можна даведацца пра колькасць ганаровых грамадзян. Пры гэтым інфармацыя па колькасці падаецца не толькі па губерніям, але і па ўездах і па ўезных гарадах.

Перапіс дае магчымасць даведацца пра родную мову ганаровых грамадзян. Гэта дапамагае па-іншаму паглядзець не толькі на гісторыю дадзенага саслоўя, але і на нацыянальную палітыку ўрада Расійскай імперыі.

Перапіс не з’яўляецца верагоднай крыніцай, бо звесткі не правяраліся, а запісвалася тое, што казаў сам апытуемы. Крыніцы поўныя, бо ў іх праблемы грамадства разглядаюцца з розных бакоў, але не з’яўляюцца дакладнымі, бо ў іх нават не падзелены ганаровыя грамадзяне на спадчынных і асабістых.

Такім чынам, дакументальныя крыніцы даюць вялікую магчымасць для вывучэння тэмы ганаровых грамадзян. Яны дапамагаюць лепш разабрацца ў розных аспектах жыццядзейнасці ганаровых грамадзян. Але адсутнасць крыніц асабістага паходжання пакідае па-за межамі работы непасрэдна ганаровых грамадзян. Дакументальныя крыніцы дапамагаюць разабрацца ў карціне цалкам, але не даюць магчымасць пранікнуць углыб.

1.3 Метадалогія і метады даследавання

Для напісання дыпломнай работы былі выкараставаны традыцыйныя спецыяльна-гістарычныя метады. Для вывучэння развіцця ганаровых грамадзян актыўна прымяняецца гісторыка-генетычны метад. Гісторыя ганаровых грамадзян разгледжана з пачатку іх узнікнення (1832г.) да скасавання дадзенага саслоўя (1917г.). Для іх вывучэння прымяняецца гістарычны падыход. Кожны аспект іх дзейнасці разглядаецца храналагічна. Вялікая ўвага надзяляецца апісанню гістарычных фактаў і падзей.

Ганаровыя грамадзяне былі не аднароднымі. Каб зразумець асаблівасць кожнай групы, выкарыстоўваецца гісторыка-параўнаўчы метад. У рабоце параўноўваецца становішча спадчынных і асабістых ганаровых грамадзян.

Параўноўваецца колькасны склад ганаровых грамадзян па рэгіёнах. Гісторыка-генетычны і гісторыка-параўнаўчы метады дапаўняюць адзін аднога.

З дапамогаю гісторыка-тыпалагічнага метаду магчыма разгледзіць розныя групы насельніцтва, якія былі ганаровымі грамадзянамі. Па-першае, пабачыць розніцу становішча паміж спадчыннымі і асабістымі ганаровымі грамадзянамі. Тут прасочваецца перагукванне з гісторыка-параўнаўчым метадам. Па-другое, разгледзіць заканадаўства наконт узвядзенне ў ганаровая грамадзянства асоб хрысціянскага веравызнання, іўдэяў, мусульман і замежных падданных.

Дзякуючы гісторыка-сістэмнаму метаду магчыма зразумець, як узаемадзейнічалі ганаровыя грамадзяне з іншым светам. У рабоце разгледжаны прычыны і перадумовы ўтварэння саслоўя ганаровых грамадзян, указана іх месца ў сацыяльнай структуры грамадства (яны адносіліся да гарадскіх абывацеляў), паказана, як змены ў грамадстве ўплывалі на іх становішча, адзначаны іх удзел у Думах і закранута пытанне міжсаслоўнай міграцыі.

Такім чынам, дзякуючы выкарыстанню традыцыйных спецыяльна-гістарычных метадаў, была разгледжана эвалюцыя сацыяльна-прававога становішча ганаровых грамадзян.

Глава 2. Эвалюцыя становішча ганаровых грамадзян

2.1 Утварэнне саслоўя “ганаровыя грамадзяне”

У перыяд з 1762 па 1785 гг, дваранства вызвалілася ад абавязку дзяржаўнай службы і пераўтварылася у прывілеяванае саслоўе. У гэтыя гады пачалася яго “чыстка”[32, с.128]. Магчыма, менавіта тое, што дваранства пазбавілася дадзенага абавязку, больш прываблівала да яго жадаючых, тым самым перанасычаючы яго. Гэта стала адной з прычын рашэння зрабіць доступ у дваранства больш вузкім.

Як адзначаюць даследчыкі, “наплыў” новага дваранства хутка абясцэніў званне. Сярод дваранства пачалось адасабленне: радавое дваранства імкнулася правесці розніцу паміж сабою і дваранствам чыноўным, а апошнія адгароджваліся ад асабістага дваранства[11, с.75].

Для вырашэння гэтага пытання пачынаюць стварацца спецыяльныя органы. 6 (18) снежня 1826 г. быў створаны сакрэтны камітэт пад старшынствам В.П. Качубея, але фактычна ім кіраваў М. Сперанскі[26, с.293]. Для яго гэтае пытанне было прыарытэтным[95, с.103]. Яго асноўнымі задачамі былі зрабіць агляд праектаў і запісаў, якія былі знойдзены ў Аляксандра І і зрабіць агляд сучаснага стана краіны.

На працягу першых год сваёй працы Камітэт займаўся распрацоўкай праектаў пераўтварэнняў кіравання і саслоўнай палітыкай. Першапачаткова Камітэт займаўся сялянскім пытаннем, але шэраг фактараў заставілі яго звярнуць увагу на дваранскае саслоўе. А менавіта: распрацоўка законапраектаў толькі на конт сялянства можа выклікаць у грамадстве непаразуменне, таксама пераход у дваранскае саслоўе выхадцамі з іншых саслоўяў[95, с.105].

Камітэт прыняў рашэнне аб неабходнасці абмежавання дваранскага саслоўя ад прыліву разначынцаў. Рашэнне гэтага пытання дасягалася шляхам адмены пяtroўскай Табелі аб рангах, згодна з якой вайскоўцы і чыноўнікі, якія даслужыліся да VIII класа, аўтаматычна атрымлівалі дваранства. Прапановы Камітэта выклікалі неабходнасць мерапрыемстваў у адносінах да асоб так званага “сярэдняга стану”. У выніку Камітэт прыняў рашэнні ўвесці чатыры разрады сярэдняга стану: “чыноўнае грамадзянства”, “славутае грамадзянства”, “спадчынае грамадзянства”, “мяшчанства”.

Але праекты былі рэалізаваныя не адразу, бо пачалося паўстанне 1830-1831гг., і ўлада павінна была ўвагу пераклучыць на гэтыя падзеі. Ужо пасля падаўлення паўстання Камітэт зноў вярнуўся да распрацоўкі законапраекта па ўтварэнню новага саслоўя.

Як адзначае С.Б. Окунь, нягледзячы на тое, што праэкты Камітэта ў цэлым засталіся не рэалізаванымі, улада ў далейшым іх рэалізоўвала, але са зменамі. Якіх-небудзь практычных вынікаў праца не мела. Па саслоўным пытанні яна была зведзена да мер умацавання матэрыяльнага і сацыяльнага становішча дваранства.

Урад прымае рашэнне ў 1831 г. “Аб разборы шляхты ў Заходніх губурнях і аб усталяванні гэтага рода людзей”[83, с.154]. Згодна з ім, частка шляхты стала называцца дваранствам, а частка перайшла ў разрад гарадскіх і сельскіх абывацеляў. Але былую шляхту трэба было адасобіць ад прадстаўнікоў іншых саслоўяў. Тым больш, у гэты час узаемаадносіны паміж прадстаўнікамі новых тэрыторый Расійскай імперыі і ўладай былі напружанымі. Трэба было знізіць колькасць нагод для ўзнікнення новага паўстання.

Яўрэі былі добрымі фінансістамі, гандлярамі і прадпрымальнікамі. Сваёй дзейнасцю яны прыносілі карысць казне Расійскай імперыі. Але на ўласна рускіх землях яўрэі падвяргаліся ганенню. Па тэрыторыі Беларусі праходзіла “мяжа яўрэйскай аседласці”. Зразумела, што мала хто з іх мог прэтэндаваць на ўвядзенне іх у дваранства (невялікая колькасць яўрэяў была баронамі), але адзначыць гэтую нацыянальную меншасць было неабходна.

Маніфест быў прыняты 10 (22) красавіка 1832 г. Ён адмяняў катэгорыю славурых грамадзян, а ўводзіў новую катэгорыю[32, с.114] ганаровых грамадзян. Дадзенае новаўвядзенне адлюстравана ў адным з раздзелаў Маніфеста “Аб усталяванні новага саслоўя пад назвай ганаровыя грамадзяне”. Ганаровыя грамадзяне па аналогіі з дваранствам падзяляліся на дзве катэгорыі[125, с.113]: асабістае і спадчыннае.

Было некалькі спосабаў узыходжання ў саслоўе ганаровых грамадзянін. Па-першае, па нараджэнні спадчыннае ганаровае грамадзянства прысвойвалася дзецям асабістых дваран і дзецям царкоўнаслужыцелей, якія мелі адукацыйны цэнз[95, с.187]; а 16 кастрычніка 1839 г. было зацверджана меркаваннем Дзяржаўнага Савета аб узвядзенне ў спадчыннае ганаровае грамадзянства мяшчан, бацькі якіх былі ў купецкім саслоўі і мелі дараваныя грамадзянскія чыны. Падставай для такога рашэння стала хадатайства мяшчаніна Дурыгіна[62]. Не абдзеленымі ўвагай былі асобы, якія мелі дасягненні перад Радзімай. Напрыклад, 22 ліпеня 1845 г. быў зацверджаны Статут ордэна Святой Ганны. Згодна з ім, дзеці чыноўнікаў (якія не адносіліся да дваранства), духоўных асоб і купцоў, якія былі ўзнагароджаны ордэнам Святой Ганны 2, 3 і 4 ступеняў, атрымоўвалі званне спадчаных ганаровых грамадзян. Але, трэба адзначыць, на асоб падатных саслоўяў дадзены закон не распаўсюджваўся [121].

Па-другое, спадчанае ганаровае грамадзянства па хадайніцтву атрымоўвалі купцы, якім было падаравана званне камерцыйнага ці мануфактурнага парадчыка, таксама атрымоўвалі званне купцы, якія мелі ордэн Расійскай імперыі [93]. Яшчэ адным шляхам было знаходжанне ў першай гільдыі 10 год ці ў другой гільдыі 20 год і за гэты час купец павінен быў быць заможным і не мець судовых прысудаў. З 28 красавіка 1833 г. было разгледжана, а 27 снежня было прынята наступнае рашэнне: у выніку смерці бацькі прасіцеляў і непадзельнасці капітала, кіраўнік сямейства атрымоўвае грамату на ганаровае грамадзянства з указаннем імён астаніх членаў сямейства [63], нават калі дзеці не будуць уключаны бацькам у сямейныя гільдзійскія пасведчанні, яны застаўляюць за сабой права звацца ганаровымі грамадзянамі [78].

З цягам часу гэтыя законы папаўняюцца. Напрыклад, 27 мая было разгледжана, а 9 чэрвеня 1836 г. было зацверджана права лічыцца ганаровымі грамадзянамі ўдовам і дзецям купцоў, якія памерлі да выдання Маніфеста 10 красавіка 1832 г., але па сваім становішчы падыходзілі да аднаго з пунктаў аб праве набыцця статуса ганаровага грамадзяніна [68]. Мастакі і навукоўцы, якія мелі ступені таксама мелі права прэтэндаваць на званне спадчынных ганаровых грамадзян. 16 лютага 1849 г. было прынята і зацверджанае палажэнне аб грамадзянскіх і службовых перавагах, якое спалучана з медыцынскімі, фармацэўтычнымі і ветэрынарскімі ступенямі [66]. Згодна з ім, дактары медыцыны атрымоўваюць права на спадчыннае ганаровае грамадзянства. Таксама асабістае ганаровае грамадзянства атрымоўвалі дзеці царкоўных службаў, якія не мелі адукацыйнага цэнза.

Трэба адзначыць, што асобнымі пунктамі былі выдзелены законы, якія тычыліся іншаземцаў, яўрэяў і асоб магаметанскага веравызнання. Асабістае ганаровае грамадзянства мелі права атрымаць іншаземныя навукоўцы, мастакі, гандляры і гаспадары мануфактур і фабрык па хадатайству ад Міністэрства; спадчыннае ганаровае грамадзянства маглі атрымаць тыя іншаземцы, якія мелі асабістае ганаровае грамадзянства і прынялі расійскае падданства, пражылі з ім 10 год; яўрэі маглі быць узведзены ў ганаровае грамадзянства, але не інакш, як за незвычайныя заслугі ці за выдатныя поспехі ў навучы, мастацтве, гандлі і мануфактурнай прамысловасці, загадамі імператара і Сената [92].

Ганаровыя грамадзяне мелі наступныя прывілегіі: вызваляюцца ад адушнага падатка; вызваляюцца ад рэкруцкай павіннасці; вызваляюцца ад цалесных пакаранняў; “Права ўдзельнічаць у выбарах па нерухомасці, якая знаходзіцца ў гарадской уласнасці і быць выбраным на гарадскія грамадзянскія пасады не ніжэй за тых, на якія паступаюць купцы першых дзвух гільдзій” [92]; Права называцца ва ўсіх актах ганаровым грамадзянінам.

Але былі ўмовы, пры якіх губляецца права ганаровага грамадзяніна. Па-першае, па судзебным прысудзе, безумоўна, пасля пазбаўлення добрага імя па судоваму прысуду, і, таксама пры банкруцтве [92]. Пры страчванні звання ганаровага грамадзяніна асоба пазбаўляецца добрага імя і ўсіх прывелегій гарадскога абывацеля і ганаровага грамадзяніна [126]. Калі ганаровы грамадзянін запішацца ў цэхі, у якіх няма запісу ў гільдзіі ці возьмецца выконваць хатнія працы, ён страчвае частку сваіх прывілеяў, але, што цікава, пры спадчыннам ганаровым грамадзянстве яго дзеці захоўваюць усе свае правы.

Такім чынам, саслоўе ганаровых грамадзян узнікла ў выніку патрабаванняў часу. Перад урадам стаяла некалькі праблем: магчымае скасаванне дваранства як элітнага слоя грамадства, увядзення новых тэрыторый у агульную структуру Расійскай імперыі і “мяжа яўрэйскай аседласці”. Урад вышэйназваных праблемы вырашыў праз утварэнне саслоўя ганаровых грамадзян.

2.2 Змены саслоўна-прававога становішча ганаровых грамадзян

XIX ст. з’яўляецца часам мадэрнізацыі і змен. Змяняецца грамадства, узаемаадносіны ўнутры яго. Таму павінна і мяняцца заканадаўства адносна розных саслоўяў. Менавіта таму Маніфест дадаваўся новымі законамі і распараджэннямі.

Паступова ганаровае грамадзянства пачалі атрымоўваць не толькі тыя, хто падыходзіў пад гэтую катэгорыю па сваім нараджэнні, але і дзеячы навукі і мастацтва ці проста адукаваныя людзі.

Асабістае ганаровае грамадзянства па хадатайству атрымлівалі тыя, хто скончыў універсітэт ці камерцыйнае вучылішча. Згодна з Маніфестам ад 11 чэрвеня 1845 года, асабістае ганаровае грамадзянства магчыма было атрымаць шляхам даслужэння на грамадзянскай службе да 14 класа [75]. З 16 лютага 1849 г. правізары і ветэрынары, кандыдаты навук, аптэкары, студэнты ўніверсітэтаў пасля атрымання дыплама, мелі права на атрыманне асабістага ганаровага грамадзянства. Дадзеннае палажэнне, нягледзячы на тое, што тычыцца толькі асоб, звязаных з медыцынай, паказвае, што права набыцця звання асабістага ганаровага грамадзянства мелі ўсе тыя, хто скончыць любы з універсітэтаў Расійскай імперыі.

Адным з накірункаў дзейнасці ўрада было вырашэння яўрэйскага пытання. Рашэнне аб становішчы яўрэяў было прынята 31 мая 1835 г. Адзін з яго пунктаў адзначаў, што тыя яўрэі, якія атрымаюць ступень студэнта, кандыдата, магістра ці мастака акадэміі мастацтваў маюць права хадатайнічаць

аб набыцці асабістага ганаровага грамадзянства, а тыя, хто атрымае ступень доктара, маюць права хадатайнічаць аб набыцці спадчыннага ганаровага грамадзянства [19]. 20 чэрвеня было разгледжана, а 26 ліпеня 1839 г. прынята рашэнне Кабінетам Міністраў аб дасканалым разглядзе спраў яўрэяў, якія прэтэндуюць на ганаровае грамадзянства [64].

А 5 сакавіка 1847 г. прымалася рашэнне аб сяленні яўрэяў на казёных землях. Адным з пунктаў было: калі пэўны яўрэй жадаў учрэдзіць на пэўнай тэрыторыі пасяленне сваіх аднаверцаў на 25 сем'яў, то атрымоўваў званне асабістага ганаровага грамадзяніна, а калі на 50 сямейств, то званне спадчыннага ганаровага грамадзяніна [69]. 3 ліпеня 1850 г. было прынята рашэнне аб прызначэнні пры Генерал-губернатарых вучоных яўрэяў для асобых даручэнняў (1-3 яўрэя на аднаго Генерал-губернатара). За добрую службу на дадзенай пасадзе яўрэі маглі прэтэндаваць на права атрымаць асабовае ганаровае грамадзянства [72].

Урад не пакінуў па-за ўвагу яшчэ адну групу – асоб мусульманскага веравызнання. 8 сакавіка 1843 г. было разгледжана, а 20 красавіка зацверджана меркаванне Джяржаўнага Савета “Аб правах мусульманскіх сям'яў на ганаровае грамадзянства”. Згодна з дадзеным законапраэктам, яны маглі атрымаць званне ганаровага грамадзяніна на ўмовах, прапісаных у законах па дадзеным пытанні раней, але не мелі права атрымоўваць нароўні з расійскімі купцамі ўзнагарод і чыноў, і пры ўмове прыбыцця ў 1 гільдыі 12 год не мелі права прасіць прыняць сваіх дзяцей на грамадзянскую службу [79]; па заканчэнні вайскавай службы атрымаць дадзенае званне маглі асобы, якія служылі ў Магаментанскім духоўным гвардзейскім корпусе на пасадзе старэйшага Ахуна [81];

Законы аб ганаровых грамадзянах суправаджалі з самою змены і ў іншых саслоўя. Напрыклад, 22 снежня 1833 г. было разгледжана, а 25 студзеня 1834г. апублікавана пытанне наконт адмены цялесных пакаранняў для дзяцей асабістага дваранства, з прычыны таго, што яны, згодна з Маніфестам 10 красавіка 1832 г., адносяцца да ганаровага грамадзянства, а ганаровыя грамадзяне вызваляліся ад цялесных пакаранняў і дадзенае пакаранне здымаецца і з дзяцей асабістага дваранства [88]. 7 ліпеня 1852 г. было разгледжана рашэнне аб дазvole дзецям асабовага дваранства, якія з'яўляюцца ганаровымі грамадзянамі, запісвацца ў мяшчанства з дазволу таго стану, да якога яны адносяцца [67].

В.М. Панях і Е.В. Анісімаў адзначаюць, што дадзеная рэформа мела вялікае значэнне для развіцця саслоўнай палітыкі, бо дваранская карпарацыя становілася больш замкнёнай [10, с.272]. Саслоўная прыналежнасць

перадаецца па мужчынскай лініі, але жанчына, у выпадку шлюбу з мужчынам ніжэйшага саслоўя, застаецца ганаровай грамадзянкай.

Маніфест 11 чэрвеня 1845 г. (апублікаваны 22 чэрвеня) Мікалая I аб парадку набыцця дваранства ўтрымлівае ў сабе ідэі праектаў Камітэта 6 снежня 1826 г., але са зменамі. Калі Камітэт прапаноўваў цалкам зрабіць дваранства замкнёным саслоўем, то Мікалай I выстаўляе перашкоды для набыцця звання шляхам павышэння ваенных і грамадзянскіх чыноў, якія патрабуюцца для набыцця дваранскага звання.

Згодна з новымі правіламі, асоба недваранскага паходжання магла атрымаць асабовае дваранства на вайскавай службе пры набыцці першага афіцэрскага чына, а на грамадзянскай – IX класа. Спадчынае дваранства надаецца тым, хто даслужыўся на вайскавай службе да штаб-афіцэрскага чына, а на грамадзянскай да V класа. Пры адстаўцы з вайскавай службы асабістыя дварані становяцца ганаровымі грамадзянамі, а спадчынныя – асабістымі дваранамі[75].

Фарміраванне саслоўя ганаровых грамадзян адлюстроўвала дзе тэндэнцыі саслоўнай палітыкі [27, с.202]. З аднаго боку, гэта былі старыя звычэй перадачы саслоўнай прыналежнасці па спадчыне, але з іншага боку ганаровыя грамадзяне адлюстроўвалі новыя вехі ў саслоўнай палітыцы. Прадстаўнікі грамадства атрымалі магчымасць палепшыць свой сацыяльны стан дзякуючы асабістым заслугам не толькі ў дзяржаўнай ці вайскавай сферы, але і ў галіне прадпрымальніцтва, навуцы, сельскай гаспадарцы, гандлю, культуры.

Адной з крыніц папаўнення ганаровых грамадзян з’яўляецца сялянства. Згодна з “Высачайшым зацверджаннем Агульнага Палажэння аб сялянах, які выйшлі з прыгоннай залежнасці” ад 19 лютага 1861 г., сяляне мелі права пераходзіць у іншыя саслоўі[17]. Але пераход сялян у вывучаемую саслоўную групу мог адбыцца толькі пасля пераязда сялян у горад і па дасягненні патрэбных для атрымання звання крытэрыяў.

Развіццё прамысловасці, капіталізацыя грамадства патрабуе высокі ўзровень адукацыі. Таму ўлада ідзе на шэраг саступак. Яны тычыліся і адной з самай вялікай нацыянальнай меншасці Беларусі – яўрэяў. 27 лістапада 1861 г. Дзяржаўны Савет прымае рэзалюцыю наконт яўрэяў, якія атрымалі адукацыю ці служаць у навучальных установах [82]. Згодна з дадзенай пастановай, тыя яўрэі, якія маюць атэстаты аб заканчэнні поўнага курса навук у падведамасных ліцэях Міністэрства Народнай Асветы ці атэстаты з залатым ці сярэбраным медалём аб заканчэнні гімназіі, маюць права хадатайнічаць аб прылічэнні іх да асабістых ганаровых грамадзян.

Пасля паўстання 1863-1864гг. беларускія землі ў межах плыні русіфікацыі актыўна пачалі прадавацца прадстаўнікам рускай нацыянальнасці.

Але ўлады сутыкнуліся са значнай праблемай: далёка не кожны жадаў пераязжаць у Заходнія губерніі. Тады было прынята рашэнне аб стварэнні льгот, дзякуючы якім можна было заахваціць людзей. Адной з такіх льгот была магчымасць атрымаць купцу спадчыннае ганаровае грамадзянства. Усё, што яму трэба было, гэта атрымаць пазыку не менш за 50 000 рублёў [20]. З аднаго боку, сума была значнай, але з іншага боку, гэты праэкт значна спрасціў атрыманне звання, бо раней купцу трэба было прабыць у гільдзіі 10 гадоў. Атрымоўваецца, што дадзены закон як павялічвае колькасць ганаровых грамадзян, так і прыніжае іх статус, бо раней саслоўя давалі за заслугі, а пасля прыняцця закона яно фактычна стала “прадавацца”.

Урад папайняе законы наконт ганаровых грамадзян яўрэйскага паходжання. 11 студзеня 1863 г. было зацверджана палажэнне Яўрэйскага камітэта “Аб прадастаўленні яўрэям, якія знаходзіліся 10 гадоў у першай гільдзіі і 20 гадоў у другой, права на атрыманне спадчынага ганаровага грамадзянства”.

На тэрыторыі Віленскай губерніі пражываў мусульманскі народ караімы. 8 красавіка быў прыняты закон “Аб паставах, якія тычацца праў караімаў”. Згодна з ім, караімы, якія на працягу 20 гадоў займалі духоўныя пасады Газанаў і Шамашэй, становіліся асабістымі ганаровымі грамадзянамі, а тыя, хто на працягу 20 гадоў займаў духоўную пасаду Гахама, становіўся спадчынным ганаровым грамадзянінам [76]. Дадзены закон паказвае розніцу паміж праваслаўным і мусульманскім духавенствам, бо духавенства мела больш правоў і займала больш высокую пазіцыю на сацыяльнай лесвіцы ў параўнанні з ганаровымі грамадзянамі.

У 1863г. быў прыняты Статут Імператарскіх Расійскіх універсітэтаў. Параграф 144 указвае на магчымасць вучняў з непаданага саслоўя карыстацца правамі асабістага ці спадчыннага ганаровага грамадзяніна [94]. Але яны не становіліся ганаровымі грамадзянамі, бо на пачатку 60-х саслоўная дыферэнцыяцыя адыгрывала значную ролю. Але новы статут стаў адным з крокаў да мадэрнізацыі грамадства.

Падзел ганаровых грамадзян на спадчынных і асабістых правёў відавочную мяжу паміж іх дзецьмі. Тым не менш, дзеці асабістых ганаровых грамадзян і дзеці іншых саслоўяў адрозніваліся ў сваіх правах [85]. 20 студзеня 1864 г. Дзяржаўны Савет прыняў рашэнне аб дзецях асабістых ганаровых грамадзян ніжэйшых чыноў, якія набылі на службе ці пры адстаўцы чыны, якія прыносяць асабістае ганаровае грамадзянства ці асабістае дваранства, прылічаюцца пры ўступленні на грамадзянскую службу да трэцяга разрада канцэлярскіх служачых. Не менш важным з’яўлецца пункт аб прадстаўленні ім,

пры адсутнасці вопыту навучання ў вышэйшых ці сярэдніх навучальных установах, права на прылічэння да першага класнага чына.

Спрощваюцца патрабаванні для атрымання ганаровага грамадзянства. Напрыклад, 11 лютага 1865 г. было прынята пастанаўленне “Аб парадку ўзвядзення купцоў у спадчыннае ганаровае грамадзянства”. Купцы маглі ўзвысіць сябе па сацыяльнай лесвіцы шляхам перахода ў ганаровае грамадзянства, пачынаючы з 1832 г. [63]. У новым законе прадугледжвалася, што тыя купцы, якія да выдання закона знаходзіліся ў першай гільдыі, трэба залічыць год за два, а кожны год у другой гільдыі за кожны год у першай [63]. Гэта было звязана з зацікаўленасцю у больш хуткім развіцці прамысловасці і гандлю.

Былі ўнесены змены 20 лютага 1867 г. і ў дакументальны аспект жыцця ганаровых грамадзян. Раней пасведчанні і граматы друкаваліся на арушах з чорнымі літарамі і чорнымі бардзюрамі, а згодна з новым заканадаўствам яны друкавацца на глянцавай паперы [71]. З аднаго боку, гэта прыклад бюракратызацыі кіруючага апарата, але з іншага боку, той факт, што дакументы, пацвярджаючыя саслоўя ганаровага грамадзяніна былі пераведзены на больш якасную паперу, паказвае паляпшэння адносін да ганаровых грамадзян.

Новы законапраэкт “Аб уладкаванні дзяцей асоб праваслаўнага духавенства” быў выдадзены 26 мая 1868г. Справа ў тым, што Свяцейшы Сінод клапаціўся пра становішча ў грамадстве сваіх падначаленных. Становішча духавенства было высокім, але на дзяцей гэта не заўжды распаўсюджвалася. Дзякуючы новаму закону, дзеці царкоўных прычаснікаў карысталіся правамі ганаровых грамадзян. Тут трэба ўлічваць, што яны не рабіліся ганаровымі грамадзянамі, а толькі карысталіся правамі. Таму яны не з’яўляюцца крыніцай папаўнення колькасці ганаровых грамадзян.

Паступова ў стан ганаровых грамадзян узводзіцца ўсё больш і больш асоб. Напрыклад, 13 мая 1871 г. быў зацверджаны новы Звод законаў аб асобах праваслаўнага і армяна-грэгарыянскага паходжання. Згодна з ім, дзеці духавенства, чые бацькі атрымалі ордэн Святой Ганны, мелі права станавіцца спадчыннымі ганаровымі грамадзянамі [16].

Пасутнасці, у дачыненні ганаровых грамадзян дадзены закон нічога не змяніў. Усё, што ён адлюстроўваў, гэта правы дзяцей духавенства, якое было ўзнагароджана ордэнам Святой Ганны, узвесціся ў стан ганаровых грамадзян, прычым гэта можна зрабіць нават тым, чые бацькі атрымалі ордэн пасля нараджэння дзіця. Але, калі звярнуцца да Статута ордэна Святой Ганны, які прыняты 22 ліпеня 1845 г., то можна заўважыць, што такое рашэнне ўжо прымалася, але яно тычалася ўсяго непадатнага кола насельніцтва [121].

Адзінае, чым можна патлумачыць падобнае дубліраванне, гэта спробай сабраць усе законы, якія тычацца праваслаўнага і армяна-грэгарыянскага духавенства.

Пры гэтым, 15 сакавіка 1871 г. быў прыняты закон, згодна з якім дзеці царкоўных службаў праваслаўнага і армяна-грэгарыянскага веравызнання атрымалі права ўзводзіцца ў стан спадчынных ганаровых грамадзян, а дзеці псаломшчыкаў права асабістых ганаровых грамадзян [115]. Таму рэдакцыя звода не прыняла нічога новага, а толькі паўтарыла ўсё старое. Пры гэтым не ўключылі частку старых звестак. Але іх трэба было ўключыць, таму што гэта была толькі рэдакцыя законаў, а не змена іх. Тым не менш, колькасць ганаровых грамадзян стала папаўняцца.

Паступова законы аб дзецях царкоўных службаў праваслаўнага і армяна-грэгарыянскага веравызнання працягваюць выдавацца. 7 лістапада 1872 г. прынята рашэнне “Аб выдачы дзецям царкоўных службаў і царкоўных псаломшчыкаў пасведчанняў аб прыналежнасці іх да ганаровых грамадзян” [65]. Дадзены закон паведамляў пра паперу, на якой будзе выдавацца. Трэба ўлічваць, што ён канчаткова замацоўваў правы дзяцей прваслаўнага і армяна-грэгарыянскага веравызнання (нягледзячы на агульную назву, у законе шла гаворка толькі б гэтых двух канфесіях) аб атрыманні стана ганаровага грамадзяніна.

Паступова сціраюцца межы і адрозненні паміж рознымі саслоўямі і саслоўнымі групамі. Ганаровыя грамадзяне не былі выключэннем. Як сцвярджае Каркуноў, то з адменай цялеснага пакарання, з увядзеннем усеагульнай воінскай павіннасці, з адменаю падушнага падатка ганаровыя грамадзяне згубілі большасць прывілегій [30, с.302].

У дарэформенны перыяд ад цялеснага пакарання былі вызвалены дваране, хрысціянскае і ісламскае духавенства, ганаровыя грамадзяне, купцы першай і другой гільдзіі, частка пасадных асоб, іх жонкі і дзеці. Пачынаючы з 1863 г. адмяняюцца цяжкія цялесныя пакаранні, пакаранні ў сярэдніх навучальных установах і для жанчын[124].

У дарэформенныя часы ад воінскай павіннасці былі вызвалены дваране, духавенства, ганаровыя грамадзяне і купцы. У 1874 г. была ўведзена ўсеагульная воінская павіннасць для ўсіх асоб мужчынскага пола [15]. Такім чынам, ганаровыя грамадзяне пазбавіліся аднаго з галоўных сваіх прывілегій.

У 1887 г. ганаровыя грамадзяне пазбавіліся яшчэ аднаго свайго прывілегія. Быў адменены падушны падатак [116]. Таму ганаровыя грамадзяне пачынаюць мець усё менш і менш адрозненняў ад іншых саслоўяў.

Такім чынам, урад не пакідаў па-за ўвагаю ганаровых грамадзян і пасля Маніфеста ад 10 кастрычніка 1832 г.Змены ў становішчы ганаровых грамадзян адбываюцца адначасова са зменамі ў грамадстве Расійскай імперыі. XIX ст. –

час мадэрнізацыі. Грамадству былі патрэбныя адукаваныя крэатыўныя асобы, якія могуць па-новаму паглядзець на розныя палітычныя і эканамічныя аспекты. За кошт гэтых асоб пашыраецца колькасць прэтэндэнтаў на ўзвышэнне ў саслоўе ганаровых грамадзян.

Пасля адмену прыгоннага права Расійская імперыя становіцца на рэйкі капіталізму. Адбываецца пераход да разумення, што становішча чалавека павінна залежыць не ад яго нараджэння, а ад яго здольнасцяў. Менавіта таму розніца паміж саслоўямі паступава пачынае сцірацца, што і адлюстравана ў становішчы ганаровых грамадзян.

2.3 Колькасны склад ганаровых грамадзян

Для таго, каб даць характарыстыку саслоўю, трэба вызначыць яго месца ў грамадстве. У дадзеным раздзеле разгледжаны колькасны склад ганаровых грамадзян, вызначаны асаблівасці па прыядах і рэгіёнах.

Да 60-х гг. ганаровыя грамадзяне толькі пачынаюць узнікаць. Іх колькасць даволі нешматлікая. У асобных рэгіёнах яны адсутнічаюць. Адрозненне пасля прыняцця Маніфеста пачынаюць з'яўляцца ганаровыя грамадзяне. Большая частка з іх пражывала ў буйных гарадах. Звычайна гэта былі губернскія гарады. Напрыклад, ганаровыя грамадзяне Віцебскай губерні складалі 26 чалавек [42, л.208]. Згодна са звесткамі Статыстычнага адзела Савета Міністэрства ўнутранных спраў, на 1841 г. ганаровых грамадзян у Віцебскай губерні было 39 (яны пражывалі ў Віцебску, Веліжы і Рэжыцы), у Гродзенскай губерні – 274 (пражывалі ў г.Гродна, Пружанах і Слоніме), у Мінскай – 89 (пражывалі ў гарадах Мінск, Бабруйск, Пінск, Рэчыца і Слуцк), у Магілёўскай губерні – 6 (пражывалі толькі ў Чаўсах) [120, с.4].

Але да 1851 г. цяжка прасачыць колькасць ганаровых грамадзян. Бо крыніцы з'яўляюцца не поўнымі, сустракаюцца выпадкі, калі ў прыкладна адзіны час колькасць ганаровых грамадзян згодна розных крыніц значана адрозніваецца. Напрыклад, тая ж самая крыніца на 1842 г. дае наступныя звесткі. У Віленскай губерні ганаровых грамадзян пражывала 250 чалавек (у гарадах: Вільня, Коўна, Ашмяны, Вількамір, Паневіж, Расіены і Трокі), у Віцебскай - 35 (у гарадах: Віцебск, Веліж, Сураж); у Гродзенскай 4 (горад Слонім), але ў дадзенам выпадку, хутчэй за ўсё, здарылася памылка, бо ў той час не было такіх падзей, каб колькасць магла зменшыцца на 272 асобы, тым больш, што ганаровыя грамадзяне ў большасці пражывалі ў буйных гарадах, а згодна з дадзенай крыніцай ў Гродне яны ў 1842г. не пражывалі; у Мінскай губерні - 19 (гарады: Бабруйск, Пінск, Рэчыца, Слуцк, Радашковічы), тут таксама была дапушчана памылка, падобная да памылкі з Гродзенскай

губерняй; у Магілёўскай – 2 (горад Магілёў), становішча, падобнае да дзвюх папярэдніх[119, с.5].

Колькасць ганаровых грамадзян у Магілёўскай губерні на 1848 г. праваслаўнага веравызнання складае 20 чалавек[12, с.47]. Але дадзенная крыніца не дакладная, бо звесткі па Быхаўскім і Копыскім ўездах адсутнічаюць. Таксама няма звестак па прадстаўніках дадзенага саслоўя іншых канфесій. А Мінская губерня ў гэтым жа годзе налічвала, па звестках, ганаровых грамадзян больш у два разы, а менавіта, 49 асоб[14, таблица 2].

Згодна са справаздачай кіраўніка Гродненскай губерні, сярэдняя колькасць ганаровых грамадзян з 1848 па 1852гг. складала 28 чалавек, а з 1853 па 1857гг. – 52 асобы [3, с.172], што паказвае хуткі колькасны рост дадзенага саслоўя.

У Гродненскай губерні на 1849 г. ганаровых грамадзян праваслаўнага веравызнання пражывала 68 чалавек, а іншых канфесій 10448[13, таблица 4]. Гэта можна растлумачыць перавагай каталіцкага і яўрэйскага насельніцтва ў дадзенай губерні над праваслаўным.

У 1851 г. Пятром Кеппенем была складзена табліца “Аб колькасці ганаровых грамадзян. Спадчынных і асобных у 1851 г.”. Згодна яе колькасць ганаровых грамадзян у губернях Беларусі была наступая: Віцебская губерня – 23, Віленская – 39, Гродненская – 11, Мінская – 15, Магілёўская – 37, у цэлым на тэрыторыі Беларусі – 86. Усяго ганаровых грамадзян у Расійскай імперыі на 1851 г. было 7184. Такім чынам, ганаровыя грамадзяне, якія пражывалі на тэрыторыі Беларусі, складалі толькі 1,2% ад усёй колькасці насельніцтва. Такая маленькая колькасць паказвае, што на тэрыторыі Беларусі працэс перахода ў новы слой насельніцтва праходзіў слаба і марудна.

Таксама цікавы той момант, што згодна з вышэйназванай табліцай, у Віцебскай, Гродненскай і Мінскай губернях пераважаюць па колькасці спадчынныя ганаровыя грамадзяне (гэтая ж тэндэнцыя існуе і па агульнай колькасці ўсёй Расійскай імперыі), але колькасць асабістых грамадзян у Магілёўскай губерні пераважае колькасць спадчынных амаль на палову: спадчынных – 13, асабістых - 24. Магчыма, гэта звязана з тым, што ў Магілёўскай губерні знаходзілася, па тых часах, даволі моцная і перспектыўная земляробчая Горы-Горацкая акадэмія. Атрыманне яе дыплама, згодна з Маніфестам ад 10 красавіка 1832 г., сведчыла аб магчымасці атрымаць па хадатайству звання асабістага ганаровага грамадзяніна.

Згодна з табліцай “Аб званні (становішчы) падсудзімых, якія выбылі з-пад суда ўгалоўнай палаты і славеснай палаты”, якая складзенна падпаўкоўнікам І.І.Зяленскім[25, с.482], асуджаных у Мінскай губерні за 1856-1859гг. сярод ганаровых грамадзян не было, а ў 1860г. - толькі 2 чалавекі, што

складае 0,52% ад усёй колькасці. Пры гэтым, з 1856г. па 1860г. было апраўдана 13 ганаровых грамадзян. Такім чынам, пад суд 1856-1860гг. было адпраўлена 15 ганаровых грамадзян.

Асабліва сцю апісанню колькасці ганаровых грамадзян у “Памятнай кнізе Магілёўскай губерні” за 1853 г. з’яўляецца падзел іх на тых, хто абвясціў свой капітал у гільдыі і тых, хто не абвясціў. Згодна са звесткамі дадзенай крыніцы, на 1853 г. сярод ганаровых грамадзян ніхто не меў капітал у першай гільдыі, 55 асоб мелі капітал у другой гільдыі, 11 у 3 і 8[96, с.106] прадстаўнікоў не абвясцілі капіталы гільдыі, што складае 12,12%. Такім чынам, большасць ганаровых грамадзян у Магілёўскай губерні мелі капіталы гільдыі.

Ганаровых грамадзян у Гродзенскай губерні на 1857г., згодна са звесткамі члена супрацоўніка Імператарскага геаграфічнага таварыства П.А. Баброўскага ў працы “Гродзенская губерня” было 88 чалавек (44 – спадчынных, 44 - асабістых)[4, с.406]. Але ў частцы I гэтай жа кнігі звесткі іншыя[3, с.175]: колькасць ганаровых грамадзян складае 97 чалавек. Пры гэтым спадчынных 44, а асабістых 53. Звесткі ў абодвух выпадках былі ўзяты са статыстычнага камітэта. Бачна, што тут прысутнічае памылка ў колькасці асабовых ганаровых грамадзян: у параўнанні з 1851 г., за 6 год колькасць ганаровых грамадзян вырасла на 77 ці на 86 чалавек. Пры гэтым, сярод спадчынных ганаровых грамадзян пераважае мужчынскае насельніцтва, а сярод асабістых – жаночае. Ганаровыя грамадзяне складаюць 0,09% ці 0,1 % ад усяго насельніцтва губерні.

Ганаровых грамадзян, згодна звестак статыстычнага камітэта, у Мінскай губерні на 1857 г. было 34 чалавека[462, с.24]. У параўнанні з 1851 г. колькасць узрасла на 19 чалавек. З іх у Мінскім уездзе пражывала 8 чалавек, у Барысаўскім – 5, ў Ігуменскім – 11, у Бабруйскім – 1, у Слуцкім – 6, у Пінскім – 2, у Навагрудскім – 1, у Рэчыцкім і Мазырскім уездах ганаровыя грамадзяне не пражывалі. Сярод ганаровых грамадзян Мінскай губерні 21 чалавек быў спадчыным ганаровым грамадзянам, а 13 – асабістымі. 28 чалавек ад усёй колькасці былі яўрэямі[24, с.588]. Ніводны з ганаровых грамадзян не займаўся гандлем.

Згодна са звесткамі 10-ай рэвізіі, якая праходзіла з 1857г. па 1858 г., ў Віленскай губерні сям’яў з ганаровымі грамадзянамі было 41. З іх 2 са спадчыннымі і 39 з асабістымі. Яны пражывалі ў Віленскім (большасць), Ашмянскім, Свянцянскім уездах[97, приложение]. Такім чынам, колькасць асабістых ганаровых грамадзян перавышала колькасць спадчыных у 19,5 разоў, што сведчыць аб перавазе пражывання той групы насельніцтва, якая магла атрымаць асабістае ганаровае грамадзянства, але не магла атрымаць спадчынае, а менавіта інтэлігенцыя.

У 1859 г., згодна са звесткамі 10-й рэвізіі, колькасць ганаровых грамадзян у Гродненскай губерні складала 70 чалавек[3, с.179]. З іх 12 былі прадстаўнікі хрысціянскага веравызнання, а 58 – яўрэі. Пры параўнанні са звесткамі 1857 г., высвятляецца, што колькасць ганаровых грамадзян зменшылася на 18 ці 27 чалавек (на 22,45%) – амаль на чвэрць. Але звесткі статыстычнага камітэта за 1859 г. паказваюць, што ганаровых грамадзян было 124 чалавека[3, с.179]. Розніца складае 54 чалавека. Улічваючы звесткі гэтага ж камітэта 2-х гадовай даўнасці, колькасць ганаровых грамадзян вырасла з 6 да 27 чалавек. Колькасці ганаровых грамадзян сярод усіх гараджан складала 0,1%.

Згодна са звесткамі 10-рэвізіі, у Мінскай губерні на момант 1859 г. пражываў 31 спадчынны ганаровы грамадзянін (асабістыя не пазначаны)[24, дадатак]. Самае цікавае тое, што размешчаны яны былі не ў губернскім горадзе Мінску, а ў Навагрудку, за выняткам 2 чалавек.

У 1850-х гг. ёсць магчымасць прасачыць дынаміку змены колькасці ганаровых грамадзян (гл. Дадатак 1), але карціна не будзе дастаткова поўнай і дакладнай. Бо, па-першае, звесткі з розных перыядаў ёсць толькі па двум губерням. Па-другое, частка з іх супярэчыць адна адной, частка з'яўляецца не поўнай. Але па таму матэрыялу, які ёсць, можна заўважыць, што пік павелічэння колькасці ганаровых грамадзян прасочваецца ў другой палове 1850-х гг., у Гродненскай губерні заўважна вялікае павелічэнне колькасці ганаровых грамадзян. Гэта звязана з павелічэннем колькасці катэгорый, якія маглі стаць ганаровымі грамадзянамі.

Ганаровыя грамадзяне заўжды складалі вельмі вузкую праслойку ў грамадстве. Напрыклад, М.Рубакін прыводзіць суадносіны ганаровых грамадзян з іншымі саслоўямі ва ўсёй Расійскай імперыі на пачатак XX ст.: 5 ганаровых грамадзян: 5 прадстаўнікоў духавенства: 771 селяніна: 106 мяшчан: 66 інародцаў: 23 казакоў: 10 дваран[117, с.53]. Менавіта таму яны не так заўважныя пры разглядзе ўсёй гісторыі Беларусі пачатку XX ст., але, улічваючы тое, што ганаровымі грамадзянамі станавіліся вышэйпералічаныя асобы, яны ўплывалі на развіццё краіны.

Пачатак XX ст. прынёс з сабою моцныя змены ў грамадска-палітычным жыцці. Для ўлады было неабходным утрымліваць спакой і парадак. Таму чыноўкі пры пераводзе ў больш высокае саслоўе правяралі не толькі ўмовы, дзякуючы якім чалавек уздымаўся па саслоўнай лесвіцы, але і, як піша А.Н.Боханаў, яго палітычную добранадзейнасць [7, с.50]. Таму, колькасць ганаровых грамадзян і тых, хто пры іншых умовах мог бы імі стаць, адрозніваецца.

На момант Першага усерасійскага перапісу 1897 г. (гл. Дадатак 2) ганаровыя грамадзяне мелі значную колькасць у параўнанні з больш раннімі

перыядамі. Парэформены час адзначаецца перааўтварэннямі ў гармадстве, у тым ліку і колькасна-якаснымі. Напрыклад, згодна са звесткамі манаграфіі В.Я. Лаверычава “Буйная буржуазія ў парэформенныя пярэды. 1861-1900”, колькасць купцоў 1 і 2 гільдыі скарачаецца[31, с.223]. Адною з прычын з’яўляецца масавы пераход іх у ганаровае грамадзянства. Асабліва гэтая тэндэнцыя распачынаецца пасля адмены вызвалення ад рэкруцкай павіннасці 1874 г.

Ганаровых грамадзян у Віленскай губерні на 1897 г. налічвалася 2048 асоб[113, с.52]. Ад агульнай колькасці насельніцтва дадзеная група складала 0,13%. Колькасныя разыходжанні паміж жанчынамі і мужчынамі невялікія (мужчын 54,78%), што паказвае спадчыннасць ганаровага грамадзянства ва ўездзе, бо атрымаць асабістае жанчыне было амаль немагчыма.

Большасць ганаровых грамадзян Віленскай губерні пражывала ў Ашмянскім уездзе (157 чалавек), што можа сведчыць аб некалькіх аспектах. З аднаго боку гэта паказчык развіцця вытворчасці, гадлю, навукі і культуры. Але з іншага боку, гэта можа быць звязана з дзейнасцю закона аб праве атрымання ганаровага грамадзянства ў сувязі з набыццём зямлі паўстанцаў 1863-1864гг.[20], а з прычыны таго, што Ашмянскі ўезд у ім актыўна ўдзельнічаў, то можна зрабіць выснову, што ў Ашмянскім уездзе меў месца быць другі тэзіс.

На 1897 г. у Віцебскай губерні, згодна з дадзенымі І Усерасійскага перапісу, налічвалася 2691 ганаровы грамадзянін [113, с.48]. Большасць складалі жанчыны (50,35%). Усяго насельніцтва было зарэгістравана 1489246, таму ганаровыя грамадзяне складалі 0,18%, што, зразумела, мала. Пры гэтым, 126 чалавек не з’яўляліся жыхарамі Віцебскай губерні, а толькі знаходзіліся там падчас перапісу. Можна зрабіць выснову, што частка з іх знаходзілася па справам працы. Гэта можа з’яўляцца паказчыкам таго, што вялікая колькасць купцоў перайшла ў стан ганаровых грамадзян. Большасць ганаровых грамадзян губерні пражывала ў Віцебскім уездзе – 683 чалавека.

Гродзенская губерня згодна Першага ўсенароднага перапісу налічвала 1918 ганаровых грамадзян[110, с.228], што складала 0,12%. Большасць было рускага насельніцтва (65,33%), што звязана з палітыкай русіфікацыі пасля паўстання 1863-1864гг. Улічваючы тое, што Гродзенская губеня прыняла ў ім актыўны ўдзел і на канфэскаваныя землі паўстанцаў перасяліліся прадстаўнікі вялікарускіх губерняў. Большасць ганаровых грамадзян Гродзенскай губерні пражывала ў Брэсцкім уездзе і большасць ганаровых грамадзян абіраў у якасці роднай мовы рускую. Іх колькасць перавышала колькасць рускамоўных на ўсходзе Беларусі, што прама сведчыць аб ужыванні рэформы[20].

У Магілёўскай губерні на 1897 г. ганаровых грамадзян было 2878 чалавек [114, с.225], у параўнанні з 1889 г., дзе іх колькасць складала 1050, можна

заўважыць павелічэнне прадстаўнікоў дадзенай саслоўнай групы амаль удвая. Яны складалі толькі 0,17% ад усяго насельніцтва (крыху меней за Віцебскую губерню). Большасць ганаровых грамадзян складалі беларускамоўныя прадстаўнікі дадзеай групы (50,69%). Носбіты акрамя беларускай мовы былі ўжывальнікі рускай, украінскай, польскай, літоўскай, латышскай, нямецкай і яўрэйскай моваў.

Дзве трэці ганаровых грамадзян Магілёўскай губерні пражывала ў Магілёўскім уездзе. Звыш таго, іх колькасць за дзесяць год моцна вырасла, што сведчыць аб актыўным выкарыстанні законаў, якія дапамагалі прасцей узысці ў стан ганаровага грамадзянства. Улічваючы той факт, што шмат асоб выкарыстоўвалі гэтакія права, ганаровае грамадзянства, нягледзячы на зніжэнне значымасці звання, як і раней, заставалася прывабнай і жаданай для больш ніжэйшых сацыяльных пластоў грамадства. Але гэта можа быць звязана з данінай традыцыі, а не з рэальным адлюстраваннем справы.

У Мінскай губерні ганаровых грамадзян налічвалася 4412 асоб [111, с.222], што складала 0,2% ад колькасці жыхароў губерні. Больш за ўсё было прадстаўнікоў рускай нацыянальнасці, што сведчыць аб выкарыстанні “Палажэння аб льготях” [20], бо Мінская губерня прымала актыўны ўдзел у паўстанні 1863-1864 гг. Ганаровыя грамадзяне былі прадстаўнікамі беларускай, рускай, украінскай і яўрэйскай нацыянальнасцяў, таксама сустракаліся палякі, латышы, немцы, цыгане і картвельцы. Большасць ганаровых грамадзян пражывала ва ўездах (60,01%), сярод іх пераважалі беларусы, а ў гарадах – рускія. Больш за ўсё ганаровых грамадзян пражывала ў Мінскім уездзе.

Пасля Перапісу не было выдадзена інфармацыі пра колькасць склад ганаровых грамадзян па ўсім пяці губерням. Сустракаюцца асобныя звесткі, якія тычацца розных адрэзкаў часу. Але яны дапамагаюць прасачыць дынаміку колькасці ганаровых грамадзян.

У 1901 г. у Гродненскай губерні пражывала 1759 ганаровых грамадзян [1, с.8], што сведчыць аб змяншчэнні колькасці за чатыры гады. Большасць належала да асабістых – 931. Пераважалі жанчыны – 911. Большая частка пражывала ў гарадах – 922. Самую вялікую колькасць ганаровых грамадзян налічваў Кобрын – 297 асоб, пры гэтым, нягледзячы на агульныя тэндэнцыі губерні, большую частку складалі спадчынныя ганаровыя грамадзяне.

На 1901 г. у Віленскай губерні пражывалі 4026 прадстаўнікоў ганаровага грамадзянства [98, с.4], гэта сведчыць аб прыросце за чатыры гады дадзенай групы насельніцтва амаль у два разы: гэта звязана з павелічэннем колькасці насельніцтва. Большасць адносілася да асабістых ганаровых грамадзян (2379). Выбар мясцовасці ў большасці прыпаў на горад (3511). Па гендэрнай прымеце значна пераважалі жанчыны (3639).

У 1902г. колькасць ганаровых грамадзян значна вырасла. Іх стала 9417 чалавек[99, с.4]. Спадчынныя і асабістыя ганаровыя грамадзяне займалі прыкладна роўную колькасць (4633:4784). Большасць пражывала ў горадзе (8861). Жанчыны пераважалі (7771).

У 1902 г. у Віцебскай губерні пражывала 1591862 чалавека, з іх 3570 было ганаровых грамадзян (0,24 %)[100, с.98], колькасць ганаровых грамадзян узрасла на 1,3 разы за чатыры гады, але колькасць насельніцтва вырасла таксама. Асабістыя ганаровыя грамадзяне складалі большасць – 2097 чалавек. Па гендэрнай прыкмеце жанчыны перавышалі – 1926 асобы, пры гэтым большую частку складалі менавіта асабістыя ганаровыя грамадзянкі. Калі параўноўваць гарадскую і сельскую мясцовасць, то спадчынныя пераважна жылі на вёсцы (781), а асабістыя - у гарадах (1507 чалавек). Большасць ганаровых грамадзян пражывала ў губернскім горадзе Віцебску (431 спадчынны ганаровы грамадзянін і 966 асабістых).

У 1904г. колькасць ганаровых грамадзян у Віленскай губерні зноў вырасла (9784)[99, с.2]. Большую частку складалі асабістыя ганаровыя грамадзяне (5025). Пераважалі гарадскія жыхары (8011). Пераважалі жанчыны (4869).

На 1906г. колькасць ганаровых грамадзян у Магілёўскай губерні складала 1602 асобы[107, приложение с.22-23], што сведчыць аб змяншэнні іх колькасці амаль у два разы. Але колькасць насельніцтва скарацілася амаль у 1,2 раза. З іх большасць была асабістых (894 чалавека). Больш за ўсё налічвалася ў губернскіх горадзё Магілёве – 289 чалавек (18,03%). Досыць шмат было ў Сенненскім уездзе – 275 чалавек.

На 1907г. ганаровых грамадзян у Віленскай губерні пражывала 10970 чалавек[101, с.97]. Размеркавання паміж спадчыннымі і асабістымі было амаль пароўну. Большая частка адносіла сабе да жыхароў горада (9994). Па гендэрнай прыкмеце пераважалі жанчыны – 5587.

Усяго на 1910г. спадчыных ганаровых грамадзян у Віленскай губерні пражывала 12894 [107, приложение с.4]. Спадчынныя і асабістыя падзяліліся амаль пароўну (6436:6458). Большасць ганаровых грамадзян пражывала ў гарадах (12210). Па гендэрнай прыкмеце жанчыны складалі большасць (7529).

У Магілёўскай губерні на 1912г. пражывала 4790 прадстаўнікоў ганаровых грамадзян[109, дадатак с.12](0,21%), але колькасць насельніцтва ўзрастае ўдвая, таму мяняецца і колькасць склад ганаровых грамадзян. З іх большасць была прадстаўніц жанчага полу спадчыных ганаровых грамадзян (1346 асобаў). Больш за ўсё ганаровых грамадзян пражывала ў губернскім г.Магілёве (711 чалавек).

Такім чынам, колькасны склад ганаровых грамадзян змяняўся адносна ўвядзення новых законаў. Першапачаткова ганаровыя грамадзяне займалі вельмі маленькую адсодкавую колькасць у параўнанні з іншымі са слоўямі. У некаторых мясцовасцях грамадзян увогуле не было. Але з павелічэннем колькасці асоб, якія маглі стаць ганаровымі грамадзянамі, павялічваецца і сама колькасць ганаровых грамадзян. На памежжы эпох значна ўзрасла колькасць у Віленскай і Віцебскай губерніях. У Магілёўскай губерні на асобным этапе прасочваюцца тэндэнцыі да змяншэння, але паступова сітуацыя змяняецца да павялічэння.

Але трэба ўлічваць крыніцы вывучэння колькаснага складу ганаровых грамадзян. Справа ў тым, што пры напісанні справаздач, статыстычных дадзеных ці перапісаў інфармацыя магла быць скажонай, гэта даказвае несуднасіны ў розных крыніцах. Чыноўнікі, статысты і перапісчыкі

Глава 3. Ганаровыя грамадзяне ў сацыяльным і грамадскім жыцці Беларусі

3.1 Удзел ганаровых гармадзян у грамадска-палітычным жыцці

Ганарован грамадзянства атрымала шмат купцоў, людзей, якія займаліся прадпрымальніцкай дзейнасцю, прымалі актыўны ўдзел у розных структурах. Улічваючы тое, што гэтыя асобы вялі актыўнае жыццё, для іх лёс і жыццё сваёй краіны быў важным і неабыхавым. Таму ганаровыя грамадзяне прымаюць удзел і ў грамадскім жыцці.

Развіццё гарадоў вядзе да змен у гарадскім самакіраванні. 16 чэрвеня 1870 г. было прынята новае “Гарадское палажэнне”. Згодна з ім гарадское самакіраванне становіцца ўсесаслоўным, у ім права ўдзельнічаць атрымоўваюць усе, хто дасягнуў 25-гадовага ўзросту і мае пэўны маёмасны цэнз (гарадская нерухомасць ці купецкія, прамысловыя і загадчыскія сведчанні)[123, с.357].

Нягледзячы на тое, што дадзены закон абвяшчаў усесаслоўнасць, не ўсе жыхары гарадоў маглі ім карыстацца з-за маёмаснага цэнзу. Таму ганаровыя грамадзяне, якія у большасці сваёй, былі заможнымі і адукаванымі людзьмі, атрымоўвалі больш магчымасцяў прыйсці да ўлады.

Але дадзенае “Гарадское падажэнне” больш не адносіла ганаровых грамадзян да гараджан. Былі створаны тры ўправы: Купецкая, Мяшчанская і Рамесніцкая. Тым не менш, права ўдзельнічаць у гарадском самакіраванні ў ганаровых грамадзян было[123, с.357].

У архіўных дакументах можна сустрэць звесткі кандыдатаў на пасады ў гарадскую думу. Не ва ўсіх спісах былі пазначаны ганаровыя грамадзяне[51, л.22], але гэта не значыць, што іх не было. У часткі кандыдатаў саслоўе не зафіксавана. Улічваючы тое, што ганаровыя грамадзяне мелі значную маёмасць, займаліся прадпрымальніцтвам, навукаю, яны не маглі не цікавіцца грамадствам, не жадаць прыняць удзел у вырашэнні яе лёса. Таму можна лічыць, што яны там былі.

Але ганаровыя грамадзяне не пазначаны і ў спісе гарадскіх глaў за 1870-1899гг.[51, л.22-37] Па прычыне, раней акрэсленай, можна лічыць, што яны там былі. Узнікае пытанне: чаму прадстаўнікі купецтва названы ў дакуменце, а прадстаўнікі ганаровага грамадзянства не? Магчыма, гэта звязана з тым, што іх, як асобную катэгорыю не ўспрымалі. Іх ацэньвалі па пасадзе, па родзе заняткаў (шмат купцоў стала ганаровымі грамадзянамі).

У 1892 г. ў г. Віцебску былі складзены спісы тых, хто меў права ўдзельнічаць у выбарах галосных гарадской думы. У гэтым спісе былі

пазначаны 6 прадстаўнікоў ганаровых грамадзян: Лезенц Марыя Мікіцішна, Шэйнет Аўгуст Карлавіч, Крэген Яўген Кандрацьевіч, Прудоўскі Іван Сямёнавіч, Сілякоў Грыгоры Міронавіч, Сілякова Дасіла[49, л.7]. На першы погляд, іх колькасць здаецца вельмі малой, але, калі падлічыць колькасць тых, у каго саслоўная прыналежнасць не пазначана, і прыняць пад увагу тое, што яны маглі патэнцыйна належаць да ганаровых грамадзян, то колькасць дадзенай саслоўнай групы павялічваецца. Трэба ўлічваць, што спісы на выбары складаліся па прынцыпу маёмаснага цэнзу, таму колькасць рэальна пражываючых ганаровых грамадзян узрастае, але дадзены спіс паказвае колькасць заможных грамадзян.

Ужо ў 1893 г. у спіс галосных уваходзілі толькі Лезевец Павел Рыгоравіч і Крэгер Яўген Кандрацьевіч, а ў спісе выбаршчакаў не было пазначана прозвішча Сілякова[48, л.7]. Пры гэтым, у галосныя абіраецца толькі Крэгер[48, л.117], з добрым вынікам: 57 “за” і 34 “супраць”.

Згодна з Гарадскім палажэннем галосных у Гарадскую Думу абіралі на чатыры гады. Таму выбары, якія адбыліся ў 1898г., паўплывалі на гарадское жыццё да 1902г. З прычыны таго, што гэтыя людзі вырашалі важныя жыццёвыя пытанні, да іх ставіліся досыць сур’ёзна, разглядалі іх біяграфіі. Напрыклад, у Віцебскай губерні ў выбарах 1898г. прынялі ўдзел і ганаровыя грамадзяне. Частка з іх была абрана ў галосныя, але яны прадстаўлялі сваё саслоўе не ў кожным уездзе.

У г.Полацку адным з 23 галосных стаў спадчынны ганаровы грамадзянін Барколь Беніямін Лазаравіч. Яму было 45 год, прытрымліваўся іўдзейскага веравызнання, меў хатнюю адукацыю, валодаў двума каменнымі двухпавярховымі дамамі і двюма лаўкамі, што каза аб яго заможнасці, у Полацку пражываў з 1855г[52, л.13-14].

У г. Лагожску адным з галосных таксама становіцца спадчынны ганаровы грамадзянін Рыгор Максімовіч. На 1901г. яму споўнілася 78год. Ён быў праваслаўным, меў драўляную хату. На пасаду галоснага абіраўся з 1874г[52, л.15-16].

У г. Лепелі на пасаду прадстаўніка Стражайшага суда быў прызначаны ганаровы грамадзянін Дзюрынскі Фёдар Сцяпанавіч[52, л.21-22]. Яму было 60 год, скончыў ён уезнае вучылішча, быў праваслаўным. Утрымліваў два каменныя дамы і лаўку. Меў досыць багатую кар’еру: галосны Думы, намеснік гарадскога главы, гарадскі глава.

Адным з галосных у г.Гарадку стаў ганаровы грамадзянін Арэнгэйм Фёдар Фёдаравіч[52, л.72]. Яму на той момант споўнілася 38 год, ён быў лютэранінам і скончыў рэальнае вучылішча.

З 38 галосных у Гарадской думе г.Магілёва ў 1912г. толькі 3 належылі да саслоўя ганаровых грамадзян: спадчыныя ганаровыя грамадзяне Мікалай Паўлавіч Каптэльцеў і Гірша Шмуїлавіч Ландаў і асабісты ганаровы грамадзянін Іван Фёдаравіч Фамічэнка[103, с.37].

Пачатак XX ст. характарызуецца актыўным палітычным жыццём грамадства. Яно праяўлялася праз удзел у палітычных партыях і арганізацыях, у першай буржуазнай рэвалюцыі і, безумоўна, у дзеянні Дзяржаўнай думы.

У першым скліканні Дзяржаўнай думы беларускія губерні прадстаўлялі 36 чалавек. Ад Віленскай губерні было 7 дэпутатаў. Сярод іх двое маглі быць ганаровымі грамадзянамі[5, с.57], але звестак няма. Ад Віцебскай губерні было 6 прадстаўнікоў, але сітуацыя паўтараецца. Ад Гродзенскай губерні - 7 прадстаўнікоў, але становішча падобнае да двух папярэдніх. Сярод 7 прадстаўнікоў Мінскай губерні саслоўнае паходжанне 5 вызначыць цяжка. Але дакладна вядома, што з 7 дэпутатаў Магілёўскай губерні не было ніводнага ганаровага грамадзяніна.

Тая жа колькасць дэпутатаў з беларускіх земляў удзельнічала і ў Дзяржаўнай Думе другога сазыву[6, с.24]. З 7 дэпутатаў Віленскай губерні ў чатырох не пазначана саслоўе. З 6 дэпутаў віцебскай губерні ў 3 цяжка вызначыць сацыяльны стан. Ад Гродзенскай губерні было 7 прадстаўнікоў, але саслоўя цяжка вызначыць толькі ў двух. У 6 дэпутатаў Мінскай губерні і 7 дэпутатаў Магілёўскай губерні становішча ідэнтычнае.

Напрыклад, у Барысаўскім уездзе Мінскай губерні ў 1906г. ганаровых грамадзян было няшмат[6, л. 7-75] адносна агульнай колькасці выбаршчыкаў. Гэта тлумачыцца іх невялікім колькасным складам у структуры гармадства. Усяго выбаршчыкаў было 124. З Ухвальскай воласці ў спіс увайшоў Юнацкевіч Раман Мяфодзьевіч, беларус па нацыянальнай прыналежнасці, праваслаўны. Валодаў 50 дзесяцінамі зямлі. З Вітунічаскай воласці Шэмітыла Іван Пятровіч, як і папярэдні быў праваслаўным беларусам, меў 28 дзесяцін зямлі. Але з Віцебскай губерні[55, л.18-19] сярод кандыдатаў ганаровых грамадзян увогуле не было.

У ІІІДзяржаўнай Думе з 589 выбаршчыкаў ад беларускіх губерняй 13 адносілася да ганаровых грамадзян [23, с.250]. 5 удзельнічала ў туры 3'езда землеўладальнікаў, 4 у І з'ездзе гарадскіх выбаршчыкаў і 4 у ІІ з'ездзе гарадскіх выбаршчыкаў. На І з'ездзе трое было ад Віленскай губерні, адзін ад Гродзенскай [55, с.256].

Былі выпадкі, калі шэраг асоб не ўключылі па тым ці іншым прычынам у спісы выбарцаў. Гэта не абмінула і ганаровых грамадзян. Ганаровага грамадзяніна Вульфа Баруховіча Ферумкіна ў 1912 г. не ўключылі ў спіс выбарцаў[59, л.2-4]. Ён пражываў у Мінску і з-за таго, што не прадставіў

квітанцыю аб уплаце кватэрнага падатка пакінуўся па-за межамі грамадскага жыцця. Ён напісаў скаргу. 21 жніўня 1912г. сабралася Мінская ўездная па справах аб выбарах у Дзяржаўную Думу камісія, якая разгледзіла скаргу. У выніку у хадатайстве было адмоўлена, бо, як лічыла камісія, трэба прадстаўляць дакументы своечасова.

З 23 галосных Магілёўскага ўезднага земскага сходу два былі ганаровымі грамадзянамі: спадчынныя ганаровыя грамадзяне Канстанцін Васільевіч Банін і Мікалай Патапавіч Каптэльцеў[109, с.71]. Агляднікам арыштнага дому быў ганаровы грамадзянін Антон Казіміравіч Дыджакос.

У Быхаўскім ўездзе становішча было падобнае да Магілёўскага, бо з 24 галосных 2 былі спадчыннымі ганаровымі грамадзянамі: Павел Отавіч Эхельман і Фёдар Сцяпанавіч Хадоска[109, с.80]. Першы з'яўляўся лютэранінам па веравызнанні. Абодва скончылі сельскагаспадарчыя ўстановы.

Сярод 11 міравых суддзяў Гомельскага ўезда ёсць адзін спадчынны ганаровы грамадзянін - Васіль Савічавіч Дрыбынцаў[109, с.91].

У Клімавіцкім уездзе сярод 23 галосных уезднага земскага сходу быў адзін асабісты ганаровы грамадзянін Іўліян Іванавіч Жураўлёў[109, с.132], які скончыў настаўніцкую семінарыю, ён жа ўваходзіў у настаўніцкі ўездны сход[109, с.137], а яго дачка была настаўніцай у Клімавіцкім 4-класным гарадскім вучылішчы.

У Рагачоўскім уездзе сярод 14 міравых суддзяў двое было спадчынных ганаровых грамадзян: Васіль Савіч Дрыбынцаў і Карл Клатцо[109, с.176]. Сярод 26 земскіх галосных трое адносілася да спадчынных ганаровых грамадзян: Артур Міхайлавіч Клатцо (скочыў гімназію), ён жа быў у настаўніцкім уездным вучылішчыцкім сходзе[109, с.185], Міхась Вільгельмавіч Рыхталь і Якаў Якаўлевіч Зугеў[109, с.177].

З 17 галосных Чаўскага ўезда земскага сходу было трое ганаровых грамадзян: Аляксей Емяльянавіч Арлоў, Вільгельм Віктаравіч Кальмэйн і Аляксандр Віктаравіч Кальмэйн (скончыў політэхнічны інстытут)[109, с.204].

Сярод 13 галосных Гарадской думы Чэрыкаўскага ўезда было двое ганаровых грамадзян: Васіль Герастмавіч Круглікоў і Гаўрыла Іванавіч Трусевіч[109, с.215]. Загадчыкам Чэрыкаўскага аднакласнага яўрэйскага вучылішча з'яўляўся спадчынны ганаровы грамадзянін Іосіф Самуілавіч Глікман[109, с.220], меў адукацыю ў выглядзе чатырохкласнага казёнага яўрэйскага вучылішча другога разраду.

Такім чынам, ганаровыя грамадзяне ўдзельнічалі ў грамадскім жыцці краіны. Адна з-за сваёй няшмат колькасці іх адсодкаў у Гарадскіх і Дзяржаўнай Думах быў нешматзначны.

3.2 Сацыяльная мабільнасць ганаровых грамадзян

Сацыяльная мабільнасць – гэта пераход асобы з адного саслоўя ці класа ў іншы ці пераход з адной унутрасаслоўнай ці ўнутракласавай групы ў іншую. Сацыяльная мабільнасць патрабуе ад асобы ўменне адптавацца ў новых умовах, бо з пераходам у іншую катэгорыю трэба прыняць іншы стандарт бытавой культуры. Тая асоба, якая пры пераходзе ў новую катэгорыю, не здольніла гэта зрабіць, становіцца маргінальнай [27, с.149].

Саслоўя ганаровых грамадзян узнікла позна адносна іншых саслоўяў Расійскай імперыі. Нягледзячы на тое, што яно заўжды заставалася нешматлікім, яно павялічвалася хуткімі тэмпамі. Асаблівасцю саслоўя ганаровых грамадзян з’яўляецца тое, што яно папаўнялася за кошт пераходу з іншых саслоўяў, але самі ганаровыя грамадзяне рэдка “гублялі” сваю саслоўную прыналежнасць.

Колькасць ганаровых грамадзян расло. Адной з крыніц папаўнення з’яўляецца пераход у стан дадзенай групы з шэрагаў дзяцей дваран, якім было адмоўлена ў атрыманні права належаць да вышэйшага саслоўя. Ганаровыя грамадзяне былі ўнікальным саслоўем, бо ў яго пераходзіла вялікая група насельніцтва, а з яго па сваёй волі ніхто не сыходзіў. У якасці прыклада можна прывесці прашэнне ў 1868 г. двараніна Вікенція Кулікова аб надання яго сынам дваранскага стану[35, л.95]. Прычыны адмовы не ўказаны, але яго сыны папоўнілі колькасць ганаровых грамадзян у Віцебскай губерніі.

Але з іншага боку, ужо 16 снежня 1833 г. Лепельскі купец 1-й гільдыі яўрэскага паходжання Берка Ідкавіч Рапапорт хадатайнічаў аб наданні яму звання спадчыннага ганаровага грамадзяніна. Ён веў гандаль з Рыжскімі і Адэскімі партамі. У першай часцы дакумента тлумачацца яго дасягненні і поспехі, робіцца акцэнт на яго вопытнасці. Хадатайства на яго падаваў генерал-губернатар Наварасійска Варанцоў. Дадзенае дзеянне губернатар тлумачым тым, што Рапапорт вызначаўся ў сваёй прафесійнай сферы і што ён і яго дзеці каштуюць таго, каб насіць гэтае званне. Да справы дадаюцца лісты імператару з боку Віцебскага грамадзянскага губернатара і наадварот. У іх кіраўнікі спрабавалі разабрацца ў асобе купца, у праблеме перахода яго ў новае саслоўе. Але выснова ў справе не пададзена[97, л.3]. Такім чынам, ужо на першым этапе рэформы актыўныя дзеячы грамадства спрабуюць выкарыстоўваць яе для паляпшэння свайго сацыяльнага і эканамічнага становішча.

У 1871 г. Віцебскі купец 1-й гільдыі Ізраіль Юдова Раскін збіраўся хадатайстваваць пра ўзвядзенне яго ў стан спадчынага ганаровага грамадзяніна. Для гэтага ён прасіў даведку ў Віцебскага губернатара даведку аб веравызнанні і прама ўказваў на “дакумент для яўрэяў”[43, л.7]. Магчыма, “дакумет для

яўрэяў” і даведка аб веравызнанні гэта адно і тое. Сам факт выдачы падобнага роду дакументаў сведчыць аб шэрагу прычын. Па-першае, мела месца бюракратыя, па-другое, вера адыгрывала важную ролю ў жыцці чалавека, таму для таго грамадства, якое прымае свайго новага члена, важна было ведаць, кім ён з’яўляецца. Таксама дадзеная працэдура сведчыла аб дэферэнцыяцы грамадства па рэлігійнай прыкмеце.

Віцебскі губернатар даслаў сакрэтную пастанову кіраўнікам МУС аб нявыдачы раскольнікам знакаў адрознення і ганаровага грамадзянства. Казаў, што дадзены крок будзе вельмі небяспечным, асабліва калі купец з раскольніка стане ганаровым грамадзянінам, бо будзе ўплываць на шматлікія рэчы[43, л.9]. Але, па сутнасці, гэта няпраўда, бо ў сферы гандлю ганаровае грамадзянства пераваг не давала.

Нягледзячы на сціранне межаў паміж той ці іншаю сацыяльнай групай, да ўзняцця грамадзян па сацыяльнай лесвіцы ставіліся адказна. Напрыклад, 22 студзеня 1901г. было прынята рашэнне аб пільным назіранні за тым, каго ўзводзяць у стан ганаровых грамадзян[90]. Было адзначана, што гэтыя людзі павінны прыносіць карысць.

Памежжа стагоддзяў адзначаецца хуткімі тэмпамі сацыяльнай мабільнасці і зменамі ў якасна-колькасным складзе. Як сцвярджае Б.Н. Міронаў, на 1913г. адсоткава-колькасны склад двараства, духавенства і сялянства зменшыўся, а гарадскога насельніцтва ўзрос[32, с.325]. Гэта магло быць выклікана некалькімі прычынамі. Па-першае, змяншэнне нараджальнасці ў дваранства ці духавенства, а павелічэнне ў гарадскога насельніцтва. Па-другое, сацыяльнай міграцыяй сялянства ў гарадское насельніцтва, што выклікана павелічэннем працоўных месцаў у горадзе: развіццё і ўзбуйненне фабрык і заводаў, развіццё шляхоў сувязі.

Частка насельніцтва працягвае імкнуцца атрымаць стан ганаровага грамадзяніна. Напрыклад, губернскі сакратар Віцебскай губерніі, член Віцебскай гарадской управы Мяфодзій Лукіч Ползкі з мешчаніна стаў асабістым ганаровым грамадзянінам[54, л.209-213]. Быў жанаты на купецкай дачцэ, і яны мелі 14 дзяцей. Па веравызнанні быў праваслаўным, ён скончыў курс навук спачатку ў Веліжскім уезным вучылішчы, а потым у Полацкай настаўніцкай семінарыі.

Першапачаткова быў настаўнікам у Веліжскім прыходскім вучылішчы, за выслугу гадоў атрымаў чын колежскага асэсара. З 1900г. памагаты рэдактара “Віцебскія ведамасці”, з 1902г. галосны Віцебскай Гарадской Думы.

У апошнія дзесяцігоддзі XIX ст. – пачатку XX ст. пачынае актыўна развівацца міжсаслоўная мабільнасць. Важным фактам павышэння свайго сацыяльнага статусу з’яўляюцца такія паказчыкі, як пісьмовасць і адукацыя.

Таксама статус вызначаецца на ўзроўні асабістых дасягненняў у прафесійнай сферы. Саслоўнае паходжанне ўжо не магло цалкам і адэкватна вызначаць сацыяльную ролю, асабістыя дасягненні, аўтарытэт[28, с.14]. Але ў Беларусі гэтыя працэсы шлі больш марудна, бо тут знаходзілася катэгорыя насельніцтва, якая мела прававыя абмежаванні: каталікі, беларусы, якія называлі сябе палякамі, яўрэі.

Такім чынам, у стан ганаровых грамадзян пераходзілі перш за ўсё купцы, каб павысіць сваё сацыяльнае становішча. Але з цягам часу гэта перастае быць патрэбным, бо розніца ў прывілеях паміж саслоўямі сціраецца.

3.3 Структура заняткаў ганаровых грамадзян

Улічваючы тое, якая частка насельніцтва становілася ганаровымі грамадзянамі, бачна, што яны былі людзьмі прадпрыемальнымі, прагрэсіўнымі, заўважны, што яны прымалі актыўны ўдзел у эканамічным жыцці грамадства. Для XIX ст. характэрна ўзнікненне новых прадпрыемстваў і прафесій. Ганаровыя грамадзяне не пакідаюць із па-за ўвагаю.

У сферы адукацыі ганаровыя грамадзян досыць шмат. Яны займаюць добрыя пасады. Напрыклад, у Канцэлярыі Кіраўніцтва Віленскага, Ковенскага і Гродненскага генерал-губернатараў была пасада “вучоныя яўрэі, якія знаходзяцца пры генерал-губернатары”. Яе займалі тры чалавекі, і усе яны былі ганаровымі грамадзянамі: Рыгор Львовіч Шклявер, Міхась Іякір Валпер і Абрам Саламонавіч Цэнзэр. Толькі Шклявер быў спадчынным, астатнія - асабістымі[101, дадатак с.4]. Адным з дырэктараў Папачэння аб турмах камітэта быў асабісты ганаровы грамадзянін[101, дадатак с.14].

Значныя пасады ў навучальных установах займалі ганаровыя грамадзяне ў Яўрэйскім настаўніцкім інстытуце, у адрозненні ад астатніх навучальных устаноў, выкладчыкам быў спадчаны ганаровы грамадзянін І.І.Лазараў, эканомам - таксама спадчынны ганаровы грамадзянін М.В.Юновіч. У яўрэйскіх народных вучылішчах значныя пасады зноўку займаюць ганаровыя грамадзяне. Сярод прадстаўленых 10 вучылішчаў (усяго было 12) у пяці ганаровымі блюсціцелямі былі ганаровыя грамадзяне, 9 ганаровых грамадзян займалі пасаду старэйшых настаўнікаў [101, дадатак с.48]. Але цяжка казаць пра наяўнасць ці адсутнасць ганаровых грамадзян у іншых навучальных установах, бо не ва ўсіх прадстаўлена пазначэнне аб саслоўнай прыналежнасці.

Сярод выкладчыкаў закона божага жаночай гімназіі г. Магілёва можна знайсці выкладчыка іўдаізма, спадчыннага ганаровага грамадзяніна Хаіма-Меера Аўсіевіча Эленбогена[102, с.57]. Таксама сярод выкладчыкаў гімназіі сустракаем спадчынную ганаровую грамадзянку Таццяну Сцяпанаўну

Астроўскую. Настаўніцай музыкі была спадчынная ганаровая грамадзянка Любоў Сямёнаўна Балотнава.

Настаўнікамі Аршанскай жаночай настаўніцкай семінарыі былі сярод прадстаўнікоў іншых саслоўяў і двое асабістых ганаровых грамадзянін: Генадзь Васільевіч Малаха і Марыя Андрэеўна Васільева[102, с.167]. Першы меў універсітэцкую адукацыю, а другая скончыла вышэйшыя жаночыя курсы. Настаўнікам 2-х класнага мужскога прыходскага вучылішча быў ганаровы грамадзянін Іван Цімафеевіч Галецкі, які скончыў настаўніцкую семінарыю. Загадчыкам 2-х класнага пачатковага яўрэйскага вучылішча быў асабісты ганаровы грамадзянін Мендаль-Мойшэ Шмулевіч Кормчэўны, які скончыў яўрэйскі настаўніцкі інстытут. У Гомелі асабісты ганаровы грамадзянін Уладзімір Паўлавіч Субоцін[102, с.157]. з'яўляўся класным аглядальнікам у прыватным 7-класным камерцыйным вучылішчы.

З цягам часу чыгунка становіцца адным з самых значных аспектаў эканомікі краіны. У кіраўніцтве Палескай чыгункі досыць шмат было ганаровых грамадзян. Напрыклад, памагатым кіраўніка канцэлярыі Кіраўніцтва Палескіх чыгунак быў спадчынны ганаровы грамадзянін Уладзімір Раманавіч Багдановіч. Сярод чатырох кіраўнікоў справаводства было двое ганаровых грамадзян. Ганаровыя грамадзяне таксама былі загадчыкамі асабістага складу (Іосіф Францавіч Бараноўскі), бухгалтарамі, прымалі ўдзел у кіраўніцтве участкамі, былі ў службе руху, у тэлеграфнай і камерцыйнай службах[102, с.64].

Кіраўніком станцыі Магілёў Рыга-Арлоўскай чыгунцы быў асабісты ганаровы грамадзянін Яфім Іванавіч Пячкураў[102, с.57]. На гэтай жа станцыі агляднікам пакгаўза служыў спадчынны ганаровы грамадзянін Алексей Іванавіч Славінскі.

Кіраўніком станцыі “Орша” Рыга-Арлоўскай чыгункі быў спадчынны ганаровы грамадзянін Фрыдрых Пятровіч Газэнфуз[102, с.171], якія скончыў гарадское вучылішча. Памагатым кіраўніка Аршанскага ўчастка службы цягі Маскоўска-Брэсцкай чыгункі быў спадчынны ганаровы грамадзянін Васіль Міхайлавіч Сняткоў, які скончыў тэхнічнае вучылішча. Там жа служыў аглядальнікам матэрыяльнага складу і складу паліва асабісты ганаровы грамадзянін Мікалай Фёдаравіч Баццюкоў, які скончыў уезнае вучылішча.

На гэтай чыгунцы кіраўніком станцыі “Орша” быў асабісты ганаровы грамадзянін Міхась Паліканавіч Малафьеў, які скончыў сельскагаспадарчае вучылішча, кіраўніком станцыі “Тусіна” быў спадчынны ганаровы грамадзянін Аляксей Іванавіч Чарнаўскі, які скончыў духоўнае вучылішча, а станцыяй “Талочына” кіраваў асабісты ганаровы грамадзянін Павел Нікіфавіч Мардовіч, які скончыў народнае вучылішча. Старшынёй Аршанскага чыгуначнага

таварыства спажыўцоў быў асабісты ганаровы грамадзянін Альберт Іванавіч Лянц[102, с.173], ён выходзіўся ў гімназіі.

Кіраўніком станцыі “Чырвоны Бераг” быў спадчынны ганаровы грамадзянін Давід Пятровіч Зельманаў. Кіраўніком станцыі “Рагачоў” Рыга-Арлоўскай чыгункі быў спадчынны ганаровы грамадзянін Іван Якаўлевіч Пукінскі.

Кіраўніком станцыі “Гомель”[102, с.111] з’яўляўся асабісты ганаровы грамадзянін Аляксандр Аляксеявіч Вінаградаў, а станцыі “Церяхоўка” - спадчынны ганаровы грамадзянін Іосіф Іванавіч Цімафееў, які скончыў вучылішча. Акрамя Любава-Роменскай чыгункі, якая апісана вышэй, яшчэ існавала Польская чыгунка, на якой механікам тэлеграфа служыў спадчыны ганаровы грамадзянін Фрыдрых Фрыдрыхавіч Вагнер, лютэранін па веравызнанні, скончыў настаўніцкую семінарыю. Рэвізорам на гэтай станцыі з’яўляўся спадчынны ганаровы грамадзянін Карл Іванавіч Джэрэжун. Рэвізорам руху быў асабісты ганаровы грамадзянін Франц Іосіфавіч Котэк.

Ганаровыя грамадзяне займаліся гандлем. Сярод іх былі асобы, якія суправаджалі гандлёвыя караваны. Напрыклад, у 1868 г. суправаджэннем каравана Бельскага ў Рыгу займаліся 3 чалавекі, адным з якіх быў ганаровы грамадзянін Васіль Іванавіч Барышаў[36, л.28]. Пры гэтым трэба адзначыць, што караван быў вельмі каштоўным, што даказвае хадатайства губернатара аб тым, каб ніхто не чыніў перашкод і аказваў усялякую дапамогу[36, л.3]. Гэты факт паказвае значнасць ганаровых грамадзян у жыцці грамадства.

Ганаровыя грамадзяне былі заўважны і ў прадавольствай сферы. Напрыклад, загадчыкам казёнага віннага складу ў Магілёве быў таксама спадчынны ганаровы грамадзянін Іосіф Леонцэвіч Аніхоўскі[102, с.53]. Загадчыкам Рагачоўскага казёнага віннага складу быў асабісты ганаровы грамадзянін Ерафім Яфімавіч Дучкоў, які скончыў настаўніцкую семінарыю.

Сярод ганаровых грамадзян шмат было яўрэяў. Яны, як вядома, актыўна праяўлялі сябе ў фінансавай сферы. Таму і сярод ганаровых грамадзян былі прадстаўнікі гэтага накірунку. Адным з дырэктароў грамадства ўзаемнага крэдыта быў спадчынны ганаровы грамадзянін Еўсей Венеамінавіч Цэтлін[102, с.66]. Кіраўніком аб’яднанага банку быў спадчынны ганаровы грамадзянін Марк Давідавіч Дынін.

У судазберагальным таварыстве Мсціслаўскага ўезда старшынёй Хіслаўскага аддзела быў ганаровы грамадзянін Леў-Аўнер Шахнавіч Рабіновіч[102, с.153], які скончыў ваенна-медыцынскую акадэмію.

Кіраўнікамі страхавога таварыства ад агня ў горадзе Магілёве “Расія” і “Якар” былі спадчынныя ганаровыя грамадзяне Гамшэй Вініамінавіч Цэтлін і Арнольд Фамінавіч Мальдэнштам суадносна[107, с.274]. Кіраўніком Рускага

страховаго таварыства ад агня ў г. Гомелі быў ганаровы грамадзянін Іосіф Антонавіч Драбышэўскі. Страховое таварыства ад агню “Якар” было і ў горадзе Оршы, там кіраўніком таксама быў ганаровы грамадзянін, але не спадчынны, а асабісты, Сяргей Паўлавіч Марозаў. А кіраўніком Варшаўскага страховаго таварыства ў г. Орша быў спадчынны ганаровы грамадзянін Лейба Мардуховіч Сакалоўскі.

Тэхніка дарожнай часткі Горыцкага ўезда з’яўляўся асабісты ганаровы грамадзянін Іван Іванавіч Васільеў[102, с.119], які скончыў тэхналагічны інстытут. Штатным лекарам Копыльскага гарадскога 4-класнага вучылішча быў асабісты ганаровы грамадзянін Леў Абрамавіч Поляк[102, с.125], іўдзейскага веравызнання, скончыў універсітэт.

Шмат ганаровых грамадзян займалася прадпрымальніцкай дзейнасцю. На канец XIX ст. з тэрыторыі Беларусі з асоб з выхначанай саслоўнай прыналежнасцю прадпрымальнікам быў толькі адзін ганаровы грамадзянін. Але ужо на 1900 г. ужо 14 чалавек займаліся прадпрымалбніцтвам, на 1908 г. – 22 чалавекі, а на 1910 г. – 40 чалавек[9, с.]. Ганаровыя грамадзяне ўтрымлівалі вінакурні, лесапільні і прадпрыемствы лесаапрацоўкі, гарбарная, шкляная прамысловасці і гд. Сярод усіх прадпрымальнікаў магчыма вылучыць братоў Лур’е, Курындына Г.С. і Авраамава М.П.

Адным з дырэктароў уезднага турэмнага адзела быў спадчыны ганаровы грамадзянін Васіль Савіч Дрыбынцаў[102, с.128], які скончыў рэальнае вучылішча. Ён жа быў ганаровым апекуном мужчынскай 4-класнай семінарыі і быў членам уезднай ацэначнай камісіі[102, с.188]. Рэвізорам руху 6 участка на Любава-Роменскай чыгункі быў спадчынны ганаровы грамадзянін Макары Кіралавіч Шаўчук[102, с.188]. У паліцэйскім кіраўніцтве сярод кіраўнікоў магчыма знайсці асабістага ганаровага грамадзяніна Канстанціна Васільевіча Цітовіча[102, с.91]. Адным з сябраў дзіцячага прытулку быў ганаровы грамадзянін Аляксей Аляксандравіч Бачкоў.

Шмат ганаровых грамадзян пражывала ў сельскай мясцовасці. У таварыства сельскай гаспадаркі ўваходзіў асабісты ганаровы грамадзянін Філіп Мікіцэвіч Макушэвіч[102, с.94], ён жа з’яўляўся кіраўніком садоў Зіноўеўскай школы.

Пры складанні спіса асоб, якія мелі права ўдзельнічаць у выбарах у Дзяржаўную Думу, прадстаўнікі ўезда падзяляліся на катэгорыі ў залежнасці ад свайго маёмаснага стану. Дзякуючы такім спісам можна даведацца пра буйных землеўласнікаў.

У Ігуменскім уездзе асобы, якія валодалі зямлёй ад 400 дзесяцін і вышэй ці іншай маёмасцю на суму 1500 рублёў, усяго было 94 чалавека. Двое з іх адносіліся да ганаровых грамадзян: Клатко Артур Міхайлавіч, каталік, якія

адносіць сябе да палякаў, валодае 140 дзесяцінамі зямлі, жыў у маёнтку Грэбенскі[47, л. 11-12]; Чапскі Георг Эгмеркавіч, каталік і паляк, мае 5395 дзесяцін зямлі.

Значна большая колькасць была прадстаўлена сярод асоб, якія мелі землю да 400 дзесяцін ці нерухомую маёмасць па кошту не ніжэй за 15000 рублёў. Усяго іх было 1359 асоб розных сасловій і саслоўных груп.

У Навасілкоўскай воласці імі былі Мірановіч Мікалай Іванавіч[47, л. 13] і Вернікаў Нікадор Аляксандравіч [47, л. 14]. Абодва яны былі праваслаўнымі і вызначалі сябе як рускія, але Мірановіч меў 10 дзесяцін зямлі, а Вернікаў на 3 дзесяціны болей. Першы валодаў маёнткам Вендэж, а другі маёнткам Падкурганне. У Пагарэльскай воласці ганаровымі грамадзянамі былі Стэпура Віктар Міхайлавіч і Аляксандр Сцяпанавіч [47, л. 15]. Як і папярэднія прадстаўнікі, яны былі праваслаўнымі і рускімі, але мелі нашмат больш дзесяцін: 60 і 34 суадносна. Першы валодаў маёнткам Слабада, а другі маёнткам Цялянка.

У Пагосцінскай воласці да ганаровых грамадзян адносілі Радзівіновіча Андрэя Вікенцьевіча [47, л.22], праваслаўны і вызначаў сябе як рускі, меў 94 дзесяціны зямлі, валодаў маёнткам Казловы Бераг.

У 1903 г. у “Памятнай кнізе” быў выдадзены спіс землеўласнікаў Мінскай губерні, якія валодалі зямлёю пачынаючы ад 500 дзесяцін. Ганаровых грамадзян там было 21 (2,61%)[104, с.446]. У Мінскім уездзе зямлёй валодалі Юрловы (в.Трасцінец). У Бабруйскім уездзе Кутаеў Аляксей Мартынавіч і Кутаеў Грыгоры Мартынавіч мелі сядзібы Паболаў і Міхалёва суадносна. Пімова Аляксандра Іванаўна валодала Урэччам і Сарогамі, Пасекай і Верхуцінам. У Барысаўскім уездзе Ігнацьеву Барысу Аляксандравічу належалі Ганевічы, Клінь і Гаць. У Ігуменскім уездзе Клатцо Міхайлавіч валодаў Новымі Зеленкамі. Агаркоў Фёдар Сцяпанавіч валодаў у Мозырскім уездзе сядзібамі Ленін і Чучэвічы, Ансельм Аляксандр Іванавіч сядзібай - Добрын, а яго брат Іван Іванавіч - сядзібай Каролін, Русаў Аляксандр Пятровіч сядзібаю Ляхавічы, а Юрыцын Пётр Пятровіч сядзібаю Лахва.

У Навагрудскім уездзе сядзіба Сухарэбшчына належала Назарэўскаму Міхаілу Кірылавічу, сядзіба Любча належала спадчынным ганаровым грамадзянам Фельц-Фейнам Фрыдрыху і Карлу Эдуардавічам. У Пінскім уездзе спадчынны ганаровы грамадзянін Загорскі Восіп Іванавіч валодаў сядзібай Ласіцк, асабісты ганаровы грамадзянін Крашаноўскі Аляксандр Ігнацьевіч сядзібай Гародна. У Рэчыцкім уездзе Абраамаў Міхаіл Пятровіч валодаў сядзібамі Хойнікі і Рашава, Зямлянскі Міхась Міхайлавіч сядзібаю Савічы, Панамарэнка Канстанцін Мікалаевіч - сядзібай Хобнае, Рындань Васіль

Ерміёвіч сядзібаю Асарэвічы, Сядзюк Аляксандр Флоравіч – Ёлча. У Слуцкім уездзе Агаркову Фёдару Сцяпанавічу належала сядзіба Гаўрыльчыцы.

Такім чынам, ганаровыя грамадзяне вельмі актыўна ўдзельнічалі ў працы чыгункі, займаліся адукацыяй і прымалі ўдзел у грамадскім жыцці. Але яны мала былі прадстаўлены ў медыцыне. Ганаровыя грамадзяне сваёй прафесійнай дзейнасцю садзейнічалі развіццю нашых зямель.

Заклучэнне

Ганаровыя грамадзяне, не гледзячы на сваю маладосць у саслоўнай стратыфікацыі, адыгрывалі значную ролю ў жыцці грамадства. Яны ўплывалі на камерцыйны, навуковы і мастацкі бакі жыцця краіны. Узнікненне новага саслоўя, этапы развіцця і асаблівасці на тэрыторыі Беларусі разгледжаны ў межах дыпломнай работы.

Па праблеме ганаровых грамадзян няма агульнай працы, але інфармацыю магчыма знайсці ў гісторыкаў, якія займаліся вывучэннем сацыяльнай і эканамічнай гісторыі. Ёсць звесткі пра ўзнікненне ганаровых грамадзян, іх прававое становішча, ролю ганаровых грамадзян у грамадскім і эканамічным жыцці краіны, уздымаецца праблема сацыяльнай міграцыі. Значную частку гістарыяграфіі складаюць расійскія аўтары, большасць з іх не разглядала асаблівасці ў Беларусі.

Крыніцы, выкарыстаныя пры напісанні работы, адносяцца да дакументальных. Яны прадстаўляюць сабой заканадаўчыя акты, актавыя дакументы, дакументы справаводства і статыстычныя. Інфармацыя, якую яны прадстаўляюць, дае падрабную карціну жыцця ганаровых грамадзян. Але не ўсе крыніцы з'яўляюцца верагоднымі, бо пры напісанні справаздач чыноўнікі маглі скасаваць факты. Пры правядзенні перапіса запісваліся тыя звесткі, якія называлі рэспандэнты, частку перапісчыкаў складалі неадудкаваныя людзі, частка рэспандэнтаў знаходзілася па-за межамі губерні, таму звесткі могуць быць не дакладнымі.

На пачатак XIX ст. саслоўная структура пачала цяпець крызіс. Адным з яго аспектаў стала пераўтварэнне дваранства з элітнай праслойкі грамадства ў масавую. Патрабавалі вырашэння пытання лёсу былых шляхціцаў пасля “разбору шляхты” і яўрэйскае пытанне. Урадавыя колы прыйшлі да высновы аб стварэнні новай саслоўнай супольнасці, а менавіта ўтварэння стану ганаровых грамадзян. Распрацоўка дадзенага праекта займала доўгі прамежак часу (1826-1832гг.) з удзелам значнай установы - Сакрэтнага Камітэт пад кіраўніцтвам В.П.Качубея.

Кропкай адліку “жыцця” новага саслоўя ганаровых грамадзян можна лічыць Маніфест ад 10 красавіка 1832 г. У ім і наступных дакументах урад вялікую ўвагу надаваў некалькім аспектам: эканамічнаму і сацыяльнаму становішчу ганаровых грамадзян, а таксама займаўся распрацоўкай заканадаўчай і дакументазнаўчай базай. Улічваючы тое, што праз пераход у стан ганаровага грамадзяніна, сваё сацыяльнае становішча маглі палепшыць, у асноўным, купцы, навукоўцы і мастакі, бачна, якім накірункам развіцця краіны ўрад надаваў асаблівую ўвагу. Гэта гандаль і камерцыя, навука і мастацтва.

Спадчынныя і асабістыя ганаровыя грамадзяне адрозніваліся адзін ад аднаго не толькі якасным складам і правамі, але і дакументамі, якія пацвярджаюць прыналежнасць да саслоўя. Граматы выдаваліся спадчынным, а пасведчанні асабістым ганаровым грамадзянам. І формы на працягу існавання дадзенага саслоўя мяняліся.

Ганаровыя грамадзяне займалі высокую ступень у саслоўнай лесвіцы грамадства. Пераход у дадзены стан спрыяў паляпшэнню сацыяльнага становішча, што з'яўлялася добрым стымулам для дасягнення поспехаў у галінах камерцыі, гандлю, навукі і мастацтва.

На тэрыторыі Беларусі ганаровыя грамадзяне з'явіліся амаль адразу. Улічваючы тое, што іх колькасць узростала з кожным годам, можна меркаваць аб значнасці, прэстыжнасці саслоўнай групы ганаровых грамадзян. Але пры гэтым, на агульным фоне насельніцтва яны былі маленькай групай, што ўзводзіць іх у ранг элітнага слоя грамадства. Нават буйны адукацыйны цэнтр, Горы-Горацкі земляробчы інстытут, уздымаў свой прэстыж праз тое, што яго выпускнікі па заканчэнні дзесяцігадовага тэрміна мелі права атрымаць званне ганаровых грамадзян.

Парэформенны перыяд з'яўляецца часам мадэрнізацыі грамадства. Мяняецца не толькі вытворчасць, але і сацыяльныя ўзаемаадносіны паміж людзьмі. Пасля адмены прыгоннага права самая буйная катэгорыя насельніцтва выносіца па-за межы існуючага раней грамадства, яна перастае выконваць першапачатковую ролю і займаць пэўнае месца на сацыяльнай лесвіцы. Перад былымі прыгоннымі сялянамі адкрываюцца перспектывы, яны пачынаюць паказваць, што з'яўляюцца адным з галоўных элементаў функцыянавання эканамічнага жыцця. Усё гэта прымушае астатнія катэгорыі насельніцтва перагледзець патрэбу ў жорсткай сацыяльнай дыферэнцыяцыі.

Рэформы, якія праводзіліся ў другой палове XIX ст., спрыялі пераходу ад феадальнага да капіталістычнага грамадства. Шэраг пастаноў і загадаў надалі амаль усім катэгорыям насельніцтва тыя правілеі, якія раней маглі мець толькі невялікая праслойка людзей, у тым ліку і ганаровых грамадзян.

Пры гэтым трэба ўлічваць, што жорсткую дыферэнцыяцыю грамадства, якая панавала стагоддзямі, цяжка было знішчыць у свядомасці людзей толькі заканадаўчымі пастановамі. Усё роўна людзі імкнуліся да адасаблення сябе ад іншых слаёў насельніцтва і, зразумела, яны жадалі ўзысці на больш высокія прыступкі сацыяльнай лесвіцы.

Адмена прыгоннага права выклікала незадавальненне ў часткі насельніцтва, ім як і раней хацелася быць на больш высокім узроўні. Таму распрацоўваецца шэраг мерапрыемстваў, накіраваных на забеспячэнне задаволенасці і спакою ў грамадстве. Сярод іх былі і загады, накіраваныя на

ўзвядзенне ў стан ганаровага грамадзяніна значнай часткі насельніцтва, што прывялі да росту гэтай саслоўнай групы.

Быў і негатыўны момант у павелічэнні колькаснага стану ганаровых грамадзян. Напрыклад, за набыццё маёмасці на пэўную суму паўстанцаў 1863-1864гг, магчыма было стаць ганаровым грамадзянінам. Гэта прыніжала іх ролю, бо паказвала, што стан ганаровага грамадзяніна даецца не толькі па заслугам, але магчыма яго набыць.

Ганаровыя грамадзяне прымаюць актыўны ўдзел у жыцці грамадства: удзельнічаюць у самакіраванні, міжнародных зносінах, што з'яўляецца паказчыкам іх значнай вагі ў грамадстве.

Пачатак XX ст. звязаны з адыходам ад саслоўнага грамадства. Усё больш і больш складаецца спісаў, дзе не пазначаюць саслоўную прыналежнасць чалавека. На першае месца выходзіць яго нацыянальнасць і веравызнанне.

Ганаровыя грамадзяне пачынаюць губляць сваё прывілеяванае становішча, бо тыя перавагі, якія яны мелі перад іншымі слямі насельніцтва, што знаходзіліся ніжэй па сацыяльнай лесвіцы, пачынаюць надаваць шырокім сляям насельніцтва.

Нягледзячы на гэта, група асабістых ганаровых грамадзян працягвае існаваць і нават займае значную частку сярод усіх ганаровых грамадзян. Яны з'яўляліся актыўнай часткай грамадства, бо ў дадзеную катэгорыю насельніцтва пачыналі ўваходзіць камерцыйныя дзеячы, мастакі, навукоўцы і гд.

Колькасны склад павялічваецца, але ў большасці гэта звязана з павелічэннем агульнай колькасці насельніцтва. Ганаровыя грамадзяне мелі прыкладна аднолькавую колькасць спадчынных і асабістых, мужчын і жанчын. Яны былі прадстаўлены рознымі нацыянальнасцямі і веравызнаннямі.

Ганаровыя грамадзяне займаліся прамысловасцю, гандлем, утрымоўвалі рэстараны і карчмы, былі правізарамі аптэк, страхавымі агентамі, медыкамі, настаўнікамі і выкладчыкамі ў навучальных установах і гд. Але больш за ўсё ганаровых грамадзян сустракаецца на высокіх пасадах і галіне чыгуначнага транспарту. Сярод ганаровых грамадзян магчыма сустрэць буйных землеўласнікаў.

Ганаровыя грамадзяне прымалі актыўны ўдзел у грамадскім жыцці. З'яўляліся міравымі суддзямі, галоснымі Гарадскіх Дум. Таксама прымалі ўдзел у дзейнасці Дзяржаўнай Думы.

Вынікі дыпломнай работы магчыма выкарыстоўваць пры вывучэнні гісторыі Беларусі, вывучэнні сацыяльнай гісторыі Беларусі і Расійскай імперыі XIX–пачатку XX стст. Таксама пры вывучэнні гісторыі яўрэяў на тэрыторыі Беларусі, гісторыі прамысловасці і гандлю.

Такім чынам, ганаровыя грамадзяне ў пачатку XX ст., нягледзячы на сваю нешматлікасць, працягвалі прымаць актыўны ўдзел у эканамічным, грамадска-палітычным і культурным жыцці краіны.

Спіс выкарыстанай літаратуры і крыніц

1. Адрес-календарь и справочная книжка Гродненской губернии на 1903г. – Гродно: издание Гродненского губернского статистического комитета, 1903. – 638с.
2. Беловинский, Л.В., Иллюстрированный энциклопедический историко-бытовой словарь русского народа XVIII- начало XXв./Л.В.Беловинский. - Москва:Эксмо, 2007. – 784с.
3. Бобровский, П.О. Гродненская губерния/составил член Императорского Русского географического общества Генерального штаба подполковник П.Бобровский. - Санкт-Петербург:Типография Департамента Генерального штаба, 1863. – ч.1/ Бобровский П.О., 1863. – 247с.
4. Бобровский, П.О. Гродненская губерния/составил член Императорского Русского географического общества Генерального штаба подполковник П.Бобровский. - Санкт-Петербург:Типография Департамента Генерального штаба, 1863. – ч.2 / Бобровский П.О., 1863. –463с.
5. Боиович, М.М. Члены Государственной думы / М.Боиович. – М.: т-во И.В.Сытина, 1906. – 512 с.
6. Боиович, М.М. Члены Государственной думы / М.Боиович. – М.: т-во И.В.Сытина, 1907. – 519 с.
7. Боханов А.Н. Крупная буржуазия России. Конец XIXв. – 1914г.//В.И.Бовыкин. – Москва: Наука, 1992. – 264с.
8. Бурачонак А.В. Сацыяльны склад прамысловых прадпрымальнікаў Беларусі (канец XIX – пачатак XX ст.) / А.В.Бурачонак // Працы гістарычнага факультэта БДУ. – Мінск:БДУ, 2006.
9. Бурачонак, А.В. Развіццё прадпрымальніцтва ў фабрычна-заводской вытворчасці Беларусі (1861—1914 гг.): дысертация на саісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук: 07.00.02/ А.В. Бурачонак, Мінск, 2013. – 334 л.
- 10.Власть и реформы/В.М.Панеях, Е.В.Анисимов, А.Н.Цамутали и др. - Санкт-Петербург:Дмитрий Буланин, 1996. - 801с.
- 11.Водарский, Я.Е. Население России за 400 лет. (XVI- начало XXвв.)/ Я.Е. Водарский. – Москва: Просвещение, 1973. – 159с.
- 12.Военно-статистическое обозрение Российской империи /издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. - Санкт-Петербург: ТипографияДепартамента Генерального штаба. - Т.8: Могилёвская губерния/по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте,

- составлял Генерального штаба капитан Черницкий. – ч.3 / Черницкий, 1848. - 61с.
13. Военно-статистическое обозрение Российской империи /издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. - Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального штаба. Т.9: - Гродненская губерния/по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генерального штаба подполковник Калмерг . – ч.3/ Калмерг, 1849. - 143с.
14. Военно-статистическое обозрение Российской империи /издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. - Санкт-Петербург: Типография Департамента Генерального штаба. - Т.9: Минская губерния/по рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Генерального штаба поручик Стренг. – ч.4/ Стренг, 1848. - 60с.
15. Воинская повинность [Электронный ресурс] // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона – Режим доступа: https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Воинская_повинность. - Дата доступа: 28.01.2013.
16. Высочайше утверждённая новая редакция Свода законов о деях лиц православного и армяно-грегорианского духовенства // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1871. – т. 46, отделение 1, №49595]
17. Высочайше утверждённое Общее Положение о крестьянах, вышедших с крепостной зависимости, 19 февраля 1961 Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1863. – т.36, отделение 1, №36657]
18. Высочайше утверждённое Положение о Горыгорецком земледельческом институте и состоящем при нём Земледельческом училище: Именной указ, 8 декабря 1859г. // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1859. - т.34, отделение 2 № 35220-49]
19. Высочайше утверждённое Положение о евреях: Именной указ, данный Сенату, 13 апреля 1835г. // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1836 - т.10, отделение 1 №8054 – 111]

20. Высочайше утверждённое положение о льготах, преимуществах и денежных ссудах, предоставляемых при покупке казённых и частных земель в Западных губерниях // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1864. – т. 39, дополнение, №40656а]
21. Высочайше утвержденные подробные описания государственного герба, государственной печати и гербов членов императорского дома: Указ Правительствующего Сената, 11 апреля, 1857//Полное собрание законов Российской империи[II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1858/ - т.32, отделение1№ 31720]
22. Дембовецкий, А.С. Опыт описания Могилёвской губернии в историческом, физико-географическом, этнографическом, промышленном, сельскохозяйственном, лесном, учебном, медицинском и статистическом отношениях / А.С.Дембовецкий – Могилёв: Типография губернского правления, 1884.–кн.3 – 327с
23. Забаўскі, М.М. Расійская Дзяржаўная дума ў лёсах Беларусі (1906-1917 гг.)/ М.М.Забаўскі. – Мінск: БДПУ, 2008. – 266с.
24. Зеленский, И.И. Минская губерния/составил Генерального штаба подполковник И.Зелинский. - Санкт-Петербург:ТипографияИдепартамент Генерального штаба, 1964. – ч.1 - 672с.
25. Зеленский, И.И. Минская губерния/составил Генерального штаба подполковник И.Зелинский. - Санкт-Петербург:ТипографияИдепартамент Генерального штаба, 1864. – ч.2 - 701с.
26. История России XIX -начала XXв. / В.А. Георгиев, Н.Д. Ерофеев, Н.С. Киняпина и др. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Эксмо, 2000. - 743с.
27. Каханоўскі, А.Г. Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861-1914 гг.)// А.Г.Каханоўскі. – Мінск: БДУ, 2013. – 335с.
28. Каханоўскі, А.Г. Асаблівасці эвалюцыі сацыяльных інстытутаў у Беларусі ў XIX – пачатку XX ст. // Веснік БДУ. Серыя 3, Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. – Мінск: БДУ, 1999 – 2012.
29. Кеппен, П.И. Девятая ревизия //П.Кеппен. - Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1857. – 296с.
30. Коркунов Н.М. Русское государственное право / Н. Коркунов. – Санкт-Петербург: Типография М.М.Стасюлевича, 1999. – т.1. – 630с.
31. Лаверычев, В.Я., Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861-1900 / Лаверычев, В.Я. – Москва: Мечта, 1974.- 223с.

32. Миронов, Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – 3 изд. т.1, испр., доп. – СПб: “ Дмитрий Буланин”, 2003. – 547с.
33. Миронов, Б.Н., Русский город в 1740-1860-е гг.: демографическое, социальное и экономическое развитие/Б.Н.Миронов. – Ленинград:Наука, 1990. – 271с.
34. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.1430. – в. 1. - адз. з.35369. – Отношение губернатору управляющему Министерством внутренних дел от 26.07.1872 о правах раскольников на возведение их в звание потомственного почётного гражданина.
35. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.1430. – в. 1. –адз.з.33608. – Рапорта, отношения разных ведомостей Витебской губернии по предъявлению свидетельств о разных лицах, имениях.
36. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.1430. – в. 1. –адз. з.33628. – Дело по прошениям рядовых лиц о выдачи им свидетельств на определённые учебные заведения, о состоянии, о службе, о назначении поста.
37. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф. 1430, в. 1, адз. з. 4420. – Дело по прошению Лепельского 1-й гильдии купца еврея Берки Рапопорта о возведении его в звание потомственного почётного гражданина 1833г.
38. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі – ф. 2496. - в.1. –адз.з.1833. –По выборам гласных Витебской Городской Думы, городских глав и членов управы 1877 – 1911.
39. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.1430, в. 1, адз. з.5043. –Дело по прошению принявшего русское подданство Э.Крекеля о присваении ему звания почётного гражданина.
40. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.1430, в. 1, адз.з. 477. –Рапорт городничего о числе по городам, губерниям каменных и деревянных, жители по сословиям и вероисповеданиям, состояние противопожарной охраны и др.
41. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф. 1430, в. 1, адз.з. 4119 – Статистические описания городов и уездов Витебской губернии; сведения о промышленности, сельском хозяйстве, учебных заведений и др.
42. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.1430, в. 1, адз.з. 5516 –Годовой отчёт уездных городов Витебской губернии и города Витебска за 1835год.
43. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.1430. – в. 1. –адз.з. 35145. – Дело о выдачи разным лицам свидетельств о их поведении и состоянии.
44. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі –ф. 2001, в. 1, адз.з. 737. - Указы Сената, циркулярии МВД (копии) о порядке совершения крепостных актов,

- доверенностей на продажу и запасы имений, об учреждении опеки над почётными гражданами и др.
45. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.22. – в. 1. –адз.з. 1040. – Журнал заседаний Минской городской думы.
 46. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.24. – в. 1. – адз.з. 3614. –Списки избирателей Борисовского уезда Минской губернии по выборам в Государственную Думу.
 47. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.24. – в. 1. –адз.з. 3613. –Списки избирателей Игуменского уезда Минской губернии по выборам в Государственную Думу.
 48. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.2496. – в. 1. –адз.з.1854. –Дело о выборах гласных в Городскую думу на 1893-1897гг.
 49. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.2496. – в. 1. – адз.з. 1852. –Дело выборе в Городскую Думу на 1893-1897гг.
 50. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.2496. – в. 1. –адз. з.1833. –По выборам гласных Витебской Городской Думы, городских глав и членов управы.
 51. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.2508. - оп.1. –ед. хр. 1681. – 1901. Материалы по личному составу Витебского губернского по городам и земским делам присутствия.
 52. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.2508. – в. 1. – адз.з. 1692. – Дело о личном составе городского общественного управления Витебской губернии и о переменах, происшедших в течении 1900г
 53. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.2508. – в. 1. –адз.з. 2168. –Дело по жалобе почётного гражданина г.Витебска Гертевича.
 54. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.2508. – в. 1. –адз.з. 2265. –Дело о выборе гласных в Витебскую Городску Думу на четырёхлетие с 1902 по 1906.
 55. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.2558. – в.1. – адз.з. 1. –Журнал заседаний Витебской Губернской по делам о выборах комиссии и список выборщиков в губернское собрание
 56. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.2558. – в. 1. – адз.з. 41. – Список лиц, имеющих право участвовать в избирательном съезде в г.Режице.
 57. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.2558. – в. 1. – адз.з. 129. – Журнал заседаний Витебскай губернии по делам о выборах в Государственную Думу.
 58. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.2558. – в. 1. – адз.з. 183. – Список лиц, имеющих право участвовать во втором съезде городских

- избирателей в IV Государственную Думу по Себежскому, Лепельскому, Двинскому, Рижскому уездах.
58. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі - ф.317. – в.1. – адз.з. 154. –Дело по жалобе почётного гражданина Вульфа Баруховича Ферумкина о не внесении его в избирательные списки.
59. Новік Н.Я. Сацыяльны і нацыянальны склад навучэнцаў прафесійных навучальных устаноў Беларусі другой паловы XIX – пачатку XX ст. // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. – Мінск: Беларуская навука, 1998. – 128с.
60. О возведении в потомственное почётное гражданство мещан, коих отцы, быв в купеческом сословии, имели жалование гражданских чинов: Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета, 16 октября 1839г.// Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1840. - т.14, отделение1 № 12768]
61. О возведении в почётное гражданство купцов первых трёх гильдий, состоящих не в радстве при одном наследственном капитале: Указ Сената, 27 декабря 1833//Полное собрание законов Российской империи[II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1834. - т.8, отделение1 № 6674]
62. О возведении евреев в почётное гражданство, за необыкновенные заслуги или отличные успехи в науках, торговли и мануфактурной промышленности: Высочайше утверждённое положение Кабинета Министров, 20 июня 1839г.// Полное собрание законов Российской империи[II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1840. - т.14, отделение1 № 12455]
63. О выдачи детям священнослужителей и церковных пречесников свидетельств о принадлежности их к почётному гражданству // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1872. – т. 47, отделение 2, №51507]
64. О гражданских и служебных преимуществах, соединяемых с медицинскими, фармацевтическими и ветеринарными степенями: Высочайше утверждённое положение, 16 февраля 1849//Полное собрание законов Российской империи[II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1850. - т.24, отделение1 № 23022]

65. О дозволении детям личных дворян, пользующимся правами потомственного почётного гражданина, записываться в мещани, и о правах их в семи званиях: Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета, 7 июля 1852 // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1853. - т.27, отделение I № 26425]
66. О дозволении жёнам и детям Коммерцийных и Мануфактурных Советников, у мерших до издания Манифеста 10 апреля 1832 года, пользоваться правами почётного гражданства: Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета, 27 мая 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1837 - т.11, отделение I № 9231]
67. О дополнительных правилах для поселения евреев на казённых землях: Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета, 5 марта 1847 г., // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1848. - т.22, отделение I № 20977]
68. О количестве пошлин с грамот и свидетельств на почётное гражданство, выдаваемых лицам, возводимых в сие звание особыми повелениями Его Императорского Величества: Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета, 5 мая 1858 // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1859. - т.33, отделение I № 33121]
69. О листах для грамот и свидетельств на почётное гражданство, 20 февраля 1867 // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1868. – т.41, отд. 3.3.1, № 44262]
70. О назначении при генерал-губернаторах учёных евреев для особых поручений: Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета, 3 июля 1850 // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1851. - т.25, отделение I № 24298]
71. О новой форме грамот на потомственное почётное гражданство: Высочайше утверждённое положение Кабинета Министров, 27 мая 1855 // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1856. - т.30, отделение I № 29366]

72. О порядке возведения купцов в потомственное почётное гражданство, 11 февраля 1865 // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1867. – т.40, отделение 1, №41789]
73. О порядке приобретения дворянства службой: Манифест, 11 июня 1845г., // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1846. – т.20, отделение 1 № 19086-3]
74. О постановлениях, касательных прав караимов // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1865. – т. 38, отделение 1, №39460]
75. О пошлинах с граиот на почётное гражданство: Именной указ, данный Сенату, 10 апреля 1832 // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1833. – т.7 № 5285-3,4,5]
76. О правах купцов не включать сыновей своих в семейные гильдийские их свидетельства: Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета, 12 апреля 1833 // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1834. – т.8, отделение 1 № 6108]
77. О правах Магометанских семейств на почётное гражданство: Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета, 8 марта 1843г. // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1844. – т.18, отделение 1 № 16599]
78. О правах почётных граждан из бывшей шляхты Западных губернях: Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета, 7 февраля 1834 // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1835. – т.9, отделение 1 № 6879]
79. О правах, предоставленных служащим при гвардейском корпусе духовным лицам магометанского закона, а равно и детям их: Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета, 20 мая 1846г. // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1847. – т.21, отделение 1 № 20036]
80. О преимуществах евреев, получивших образование и равно служащих при еврейских учебных заведениях // Полное собрание законов Российской

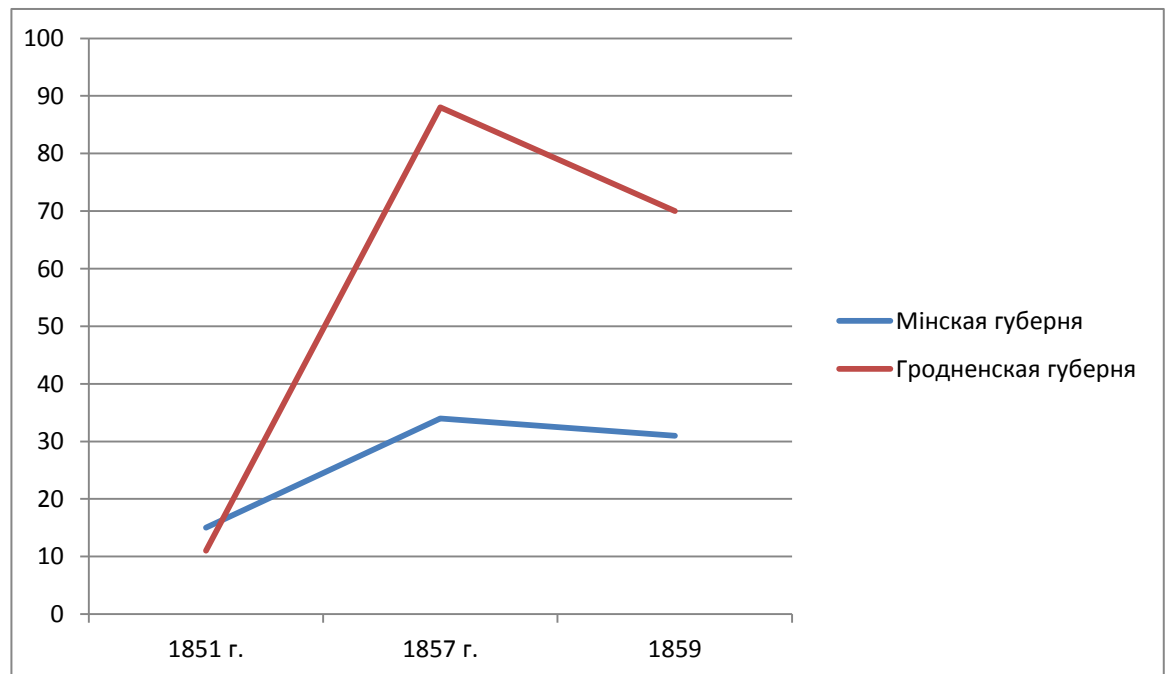
- империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1861. – т.36, отадз.з.2, № 37684].
81. О разборе шляхты в Западных губерниях и об устройстве сего рода людей: Именной, данный Сенату, 19 октября 1831// Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1832. - т.6 отделение2 № 4869]
82. О сокращении делопроизводства и переписи по гражданскому управлению: Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета, 28 января 1852// Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1853. - т.27, отделение1 № 25944]
83. О том, какими правами пользуются поступившие на службу исключённые из ведомств: военного, путей сообщения, горного, монетного, соляного и горных заводов Кабинета Его Величества и причисленные к личному почётному гражданству сыновья нижних чинов, приобретающих на службе или при отставке от оной чины, приносящее личное почётное гражданство или же личное дворянство // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1864. – т.39, отадз.з.2, №40512]
84. О устройстве детей лиц православного духовенства, 26 мая 1868 // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1873. – т.44, отадз.з.1, №47138]
85. О формах грамот и свидетельств на почётное гражданство: Высочайше утверждённое положение Кабинета Министров, 19 августа, 1832// Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. - т.7 № 5571]
86. О форме грамот на потомственное почётное гражданство: Высочайше утвержденное положение Кабинета Министров, 3 июля 1842г.// Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1843. - т.17, отделение1 № 15816]
87. Об изъятии детей личных дворян от телесного наказания: Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета, 22 декабря 1833// Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург:

- Типография II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1834. - т.8, отделение1 № 6663]
- 88.Об ремесленных и технических мастерских курсов, 18 марта 1902// Полное собрание законов Российской империи [III собрание. –С-Пб: Тип.Потделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1902.– т.22, №21222]
- 89.Об условиях представления к награждению в звании личного и потомственного почётного гражданина, 22 января 1901 // Полное собрание законов Российской империи [III собрание. –С-Пб: Тип.II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1901.– т.21, №19603]
- 90.Об установлении единообразной формы свидетельства, выдаваемых из городских установлений лицам купеческого звания на право возведения их в потомственное почётное гражданство: Указ Сената, 28 октября 1840г.// Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1841. - т.15, отделене1 № 13897]
- 91.Об установлении нового сословия под названием почётного гражданства: Манифест, 10 апреля 1932//Полное собрание законов Российской империи[II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. - т.7 № 5284-2,8,15,16]
- 92.Об установлении нового сословия под названием почётного гражданства: Манифест, 10 апреля 1832// Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – С-Пб: Тип. II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1867. – т.7, №5284].
- 93.Общий устав императорских российских университетов // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1865. – т. 38, отделение 1, № 39752]
- 94.Окунь, С.Б., Очерки истории СССР. Вторая четвердь XIX в., Ленинград: Наука, 1957. - 431с.
- 95.Памятная книга по отечеству по Могилёвской губернии за 1853 год. – Могилёв: Типография Х.Эльшберга, 1854. – 227с.
- 96.Памятная книжка Виленской губернии на 1860 год. – Вильно: Виленский губернский статистический комитет, 1861. - 265с.
- 97.Памятная книжка Виленской губернии на 1902 г. – Вильно: издание Виленского губернского статистического комитета, 1901. – 712 с.
- 98.Памятная книжка Виленской губернии на 1903г. – Вильно: издание Виленского губернского статистического комитета, 1902. – 684 с.

99. Памятная книжка Виленской губернии на 1904г. – Вильна: издание Виленского губернского статистического комитета, 1904. – 225 с.
100. Памятная книжка Виленской губернии на 1907г. – Вильно: издание Виленского губернского статистического комитета, 1907. – 499 с.
101. Памятная книжка Виленской губернии на 1910г. – Вильно: издание Виленского губернского статистического комитета, 1910. – 334 с.
102. Памятная книжка Виленской губернии на 1912. – Вильно: издание Виленского губернского статистического комитета, 1912. – 513 с.
103. Памятная книжка Витебской губернии на 1904 г. – Витебск: издание Витебского губернского статистического комитета, 1903. – 439 с.
104. Памятная книжка Минской губернии на 1904 год. – Минск: издание Минского губернского статистического комитета, 1916. – 446 с.
105. Памятная книжка Могилёвской губернии // Могилёвский Губернский Статистический комитет. – Могилёв: Могилёв на Днепре, 1890. – 459 с.
106. Памятная книжка Могилёвской губернии // Могилёвский Губернский Статистический комитет. – Мог.: Могилёв на Днепре, 1906. – 374 с.
107. Памятная книжка Могилёвской губернии // Могилёвский Губернский Статистический комитет. – Мог.: Могилёв на Днепре, 1903. – 274 с.
108. Памятная книжка Могилёвской губернии // Могилёвский Губернский Статистический комитет. – Мог.: Могилёв на Днепре, 1912. – 409 с.
109. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, т. XI Гродненская губерния // Издание центрального комитета Министерства внутренних дел под ред. Н. А. Тройницкого. - Санкт-Петербург: Слово – 1904. – 319 с.
110. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, т. XII Минская губерния // Издание центрального комитета Министерства внутренних дел под ред. Н. А. Тройницкого. - Санкт-Петербург: Слово – 1904. – 243 с.
111. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, т. 5 Витебская губерния, т. 1 // Издание центрального комитета Министерства внутренних дел под ред. Н. А. Тройницкого. – Санкт-Петербург: Слово – 1899. – 53 с.
112. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, т. IX Виленская губерния т. 1 // Издание центрального комитета Министерства внутренних дел под ред. Н. А. Тройницкого. - Санкт-Петербург: Слово – 1901. – 55 с.
113. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, т. XXIII Могилёвская губерния // Издание центрального комитета Министерства внутренних дел под ред. Н. А. Тройницкого. - Санкт-Петербург: Слово – 1903. – 275 с.

114. По вопросам, возникшим при согласовании статей Свода законов с Высочайше утверждёнными, 26 мая 1869 и 11 мая 1870 г., мнения Государственного Совета о правах детей духовенства православного и армяно-грегорианского вероисповедания // Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорской Канцелярии, 1871. – т. 46, отделение 1, №49361]
115. Подушная подать в России[Электронный ресурс] //Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Режим доступа: https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Подушная_подать_в_России. - Дата доступа: 28.01.2013.
116. Рубакин Н.А. Россия в цифрах // Н.А.Рубакин. – Санкт-Петербург: Издательство “Вестника знания” (В.В. Битнера), 1912. – 216с.
117. Свод законов Российской империи. Т.9: Законы о состояниях. - Санкт-Петербург:Типография Второго отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1899. – 412с.
118. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого княжества Литовского и Царства Польского/ Составленные в Статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. - Санкт-Петербург:Карла Крайя, 1842. – 76с.
119. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи/ составленные в Статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. - Санкт-Петербург:Карла Крайя, 1840. – 68с.
120. Статут ордена Святой Анны: Именной указ, 22 июля 1845г.// Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1846. - т.20, отделение1 № 19228-XXIX]
121. Сушкова-Ирина Я. И. Динамика социальной стратификации и ее представленность в картинах мира[Электронный ресурс]// Знание. Понимание. Умение. - Режим доступа: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/4/Sushkova-Irina/>. - Дата доступа: 28.03.2015.
122. Таланин, В.И. Русские сословия: история и современность / В.И.Таланин. – Запорожье: Издательство Запорожского национального университета, 2006. – 533с
123. Телесные наказания[Электронный ресурс] //Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Режим доступа: https://ru.wikisource.org/wiki/ЭСБЕ/Телесные_наказания. - Дата доступа: 28.01.2013.

124. Троицкий, Н.А. Россия в XIX веке/Н.А.Троицкий. - Москва: Высшая школа, 1997. – 430с.
125. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных: Именной указ, данный Сенату, 15 августа 1845г.// Полное собрание законов Российской империи [II собрание. – Санкт-Петербург: Типография II отделения собрания Его Императорского Величества Канцелярии, 1846. - т.20, отделение1 № 19283-24]
126. Шацилло, М.К. Социальный состав буржуазии в России в конце XIX века / Шацилло М.К. – Москва: Научный центр РАН, 2004. – 256с.
127. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т./рэдкал: Б.І.Сачанка (гал.рэд.) [і інш.]. – Мінск:Беларускай энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994. – т.2. - 537с.

Дынаміка змены колькасці ганаровых грамадзян у 1850-х гг.

Крыніцы – [3, с. 175, 179; 462, с. 24; 24, дадатак]

**Колькасны склад ганаровых грамадзян паводле Першага
Усерасійскага перапісу 1897г.**

Крыніцы – [113, с.52, 48; 100, с.228; 111, с.212; 114, с.205]